

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»**

Əlyazması hüququnda

Zamanlı Tural Razim oğlunun
(Magistranın A.S.A.)

**«Azərbaycanın neft strategiyası və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında onun rolu»
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060405

Sənayenin təşkili və idarə edilməsi

İxtisaslaşmanın adı:

**İstehsal və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı
və idarə edilməsi**

Elmi rəhbər:

i.e.d., professor, T.Ə.Hüseynov
(elmi dərəcə və elmi ad, A.A.S.)

Kafedra müdiri:

i.e.n., dosent, Ə.V.Hacıyev
(elmi dərəcə və elmi ad, A.A.S.)

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dosent, A.S.Mehtiyev
(elmi dərəcə və elmi ad, A.A.S.)

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
<i>Fəsil I: Azərbaycanın neft strategiyası, mahiyyəti və istiqamətləri.....</i>	5
1.1. Azərbaycanda neft hasilatının inkişaf tarixi.....	5
1.2. Neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi zəruriliyi və istiqamətləri.....	11
1.3. Azərbaycanın beynəlxalq neft müqavilələri və onların ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti.....	18
<i>Fəsil II: Neft amilinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin müasir vəziyyətinin təhlili.....</i>	27
2.1. Azərbaycan neft gəlirlərinin dinamikasının təhlili.....	27
2.2. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti və neft sektorunun rolunun qiymətləndirilməsi.....	36
2.3 Neft sektorunun ölkə sənayesinin inkişafına təsiri.....	48
<i>Fəsil III. İqtisadiyyatın perspektiv inkişafında neft strategiyasının rolunun artırılması istiqamətləri.....</i>	57
3.1. Ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişaf istiqamətləri.....	57
3.2. Qeyri-neft sektorunun inkişafında neft gəlirlərinin rolu.....	66
Nəticə və təkliflər.....	78
Ədəbiyyat siyahısı.....	82
PE3IOME.....	84
SUMMARY.....	85

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Neft sivilizasiyasının təşəkkülündən bəri neft-qaz resursları potensialı dünya siyasətində başlıca strateji hərbi və diplomatik qüvvə, siyasi-iqtisadi strategiyanın formalaşması mənbəyi, milli gücün mühüm faktoru hesab edilməkdədir. Neft və qaz müasir zamanda zəruri istehsal, iqtisadi-maliyyə resursu olmaqla sənaye potensialının əsas energetik komponentdir.

Azərbaycanda neft-qaz resurslarından istifadənin çox əsirlik tarixi vardır. Azərbaycan nefti bütövlüklə sovet iqtisadiyyatının inkişaf tarixinin bütün mərhələlərində energetik gücü ilə fərqlənmiş və öz potensialını əsasən bu ittifaq dövlətinin qüdrətlənməsinə xərcləmişdir. Ümumən, tarixin iki yüz ili ilə bağlı olan bu zaman əhatəsində Azərbaycan xalqı neft-qaz resursları və onunla bağlı gəlirlərin idarə edilməsi işindən əsasən kənar qalmış və sahibi olduğu bu sərvətlərin təbii rentasından dolğun bəhrələnmə bilməmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkənin milli neft strategiyası formalaşdırılmışdır. “Əsrin müqaviləsi”ndən start götürən milli neft strategiyası çoxsaylı beynəlxalq neft kontraktının bağlanması ilə respublikaya nəhəng investisiya axınının gətirilməsini, transmilli neft-qaz ixrac boru kəmərlərinin inşasını, yeni yanacaq-enerji infrastrukturunu quruculuğunu, sosial-iqtisadi inkişafa əlavə stimullar verən milli neft fondunun yaradılmasını təmin etmişdir. İndi bu sərvətlərdən daha səmərəli istifadə ümumi milli inkişaf strategiyasının ən mühüm prioritetlərindən birini təşkil edir.

Neft-qaz sektorunda mövcud vəziyyətin respublika iqtisadiyyatına, onun tərəqqisinə əsaslı təsiri vardır. Azərbaycanın neft strategiyasının həyata keçirilməsindən əldə olunan gəlirlərin ölkəmizin ümumi iqtisadi inkişafına yönəldilməsi məqsədi ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu zənginləşməkdə davam edir. Azərbaycanın yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi yaxın illərdə ölkəmizi dünyanın iri neft ixracatçıları ilə bir sırada dayanmasına imkan verəcək. Hal-hazırda ölkə büdcəsinin 55-60%-ə qədəri neft sənayesinin vəsaiti hesabına formalaşır. Bu baxımdan mövcud reallıqlar çərçivəsindən milli neft strategiyasının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun elmi cəhətdən araşdırılması mühüm

aktual səciyyə daşıyır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə respublikamızda uğurla reallaşdırılan neft strategiyasının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun artırılmasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq magistr işi yazılarkən qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuş və həllini tapmışdır:

- Azərbaycanla neft hasilatının inkişaf tarixini öyrənmək;
- Neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi zəruriliyi və istiqamətlərini araşdırmaq;
- Azərbaycanın beynəlxalq neft müqavilələri və onların ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini araşdırmaq;
- Azərbaycan neft gəlirlərinin dinamikasını təhlil etmək;
- Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətində neft sektorunun rolunun qiymətləndirilmək;
- Neft sektorunun ölkə sənayesinin inkişafına təsirini araşdırmaq;
- Ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq;
- Qeyri-neft sektorunun inkişafında neft gəlirlərinin rolunu müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektini ölkənin neft strategiyasıdır.

Tədqiqatın predmetini respublikamızda müasir neft strategiyasının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun elmi cəhətdən öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını əcnəbi iqtisadçı alimlərin neft və qaz gəlirlərinin idarə edilməsinə həsr edilmiş elmi əsərləri, neft ixracatçısı olan dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələri, respublikamızın iqtisadçı alimlərinin bu mövzu ilə əlaqədar nəzəri fikirləri və s. təşkil edir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANIN NEFT STRATEGİYASI, MAHİYYƏTİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

1.1. Azərbaycanla neft hasilatının inkişaf tarixi

Azərbaycan neftinin tarixi kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Ərəb tarixçiləri, coğrafiyaşünasları və səyyahlarından Əhməd Əl-Bəlaruri (IX əsr) Abşerondakı iqtisadi həyatın qədimdən neftlə bağlı olduğunu göstərmiş, Əbu-İshaq İstəxri (XI-X əsrlər), Əbu-d-Həsən Əli Məsudi (X əsr) Bakının neftli torpağı, Abşeronun "ağ" və "qara" nefti haqqında məlumat vermişdir. İtalyan səyyahı Marko Polo (XIII-XIV əsrlər) Bakı neftinin yaxın Şərqi ölkələrinə aparılması, alman diplomatı və səyyahı Adam Oleari (XVII əsr) Bakıdakı neft quyuları, türk səyyahı Övliya Çələbi (XVII əsr) neft mədənləri, neftin İrana, Orta Asiyaya, Türkiyəyə və Hindistana aparılması və neftin gətirdiyi illik gəlir haqqında məlumat vermişdir. Balaxanıdakı neft quyularından birində aşkar edilmiş daş üzərindəki yazı quyunun (35 m dərinliyində) hələ 1594-cü ildə usta Allahyar Məmmədnoğlu tərəfindən qazılıb istifadəyə verildiyi göstərilir. Əmin Əhməd Razinin (İran, 1601) məlumatına görə XVI əsrin əvvəllərində Bakı ətrafında 500-ə qədər belə neft çalaları və quyusu mövcud idi ki, bunlardan da həm "qara", həm də "ağ" neft çıxarılırdı. Alman səyyahı, həkim və təbiətşünası Engelbert Kempfer İsveç səfirliyinin katibi kimi 1683-cü ildə Abşeron yarımadasında Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı yataqlarında olmuş, neftin Abşeron yarımadasından İrana, Orta Asiyaya və Şimali Qafqaza aparılmasını təsvir etmişdir. 1803-cü (1798) ildə Bakı sakini Qasımbəy Mənsurbəyov Bibiheybət yaxınlığında, dənizdə, sahildən 18 m və 30 m aralı iki neft quyusu qazdırmışdır. Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf tarixində bir neçə mərhələlər ayrılır ki, bunların da hər birinin özünəməxsus nailiyyətləri olmuşdur. XVI əsrdə neft artıq 30 m dərinlikdən çıxarılırdı. İstehsal Balaxanı sahəsində cəmlənmişdi. Tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq neft istehsalı Binəqədi, Suraxanı, Bibiheybət sahələrinə qayıtmalı olur. 1735-ci ildə 122 min ton artımla 220 min ton neft çıxarılmışdı. 1798-ci ildə Bibiheybət yaxınlığında dənizdə iki neft quyusu qazıldı. Bu fakt dəniz qazımasının əsası, dəniz neft istehsalının özülü idi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda neft qədimdən hasil edilsə də, yalnız XIX əsrin ortalarında sənaye xarakteri almışdı. Azərbaycanın neft və qaz hasilatı bir neçə mərhələdə təşəkkül tapmışdır.

I mərhələ 1847-ci ildən neftin mexaniki üsulla qazılmış quyulardan hasil edilməsi ilə başlanır və 1920-ci ilə kimi davam edir. 1847-1848-ci illərdə ilk dəfə Bibiheybət və sonra Balaxanı yataqlarında mexaniki üsulla qazılmış quyulardan sənaye əhəmiyyətli neft alınmış və həmin ildən də Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı başlanır. XIX əsrin əvvəllərində dünyada ilk dəfə olaraq Bibiheybətdə sahildən 30 m aralı dənizdə qazılmış əl quyusundan neft hasil edilmişdir. 1859-cu ildə Bakıda ilk neftayırma zavodu (qurğusu) tikilir. 1863-cü ildə Cavad Məlikov Bakıda kerosin zavodu tikdirdi və dünyada ilk dəfə neftayırma prosesində soyuduculardan istifadə etdi. 1867-ci ildə 15 neftayırma qurğusu fəaliyyət göstərirdi. Mexaniki üsulla quyuların qazılmasının texnika-texnologiyası inkişaf etdikcə bir sıra yeni neft yataqları aşkar edilir (Binəqədi, Pirallahı a., Suraxanı və s.), neft hasilatı artır, neft sənayesinin infrastrukturunu və neftin emalı inkişaf etməyə başlayır, neftin hasilatı, emalı və satışı üzrə yüzlərlə firmalar yaradılır. Azərbaycanda milli burjuaziya formalaşır, Bakı şəhəri dünyanın sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilir. İlk dəfə Abşeron yarımadasında 1871-ci ildə Balaxanı-Sabunçu-Ramanı yatağı sənaye üsulu ilə işlənməyə başlandı. 1872-ci ildə neft sənayesində münasibətləri tənzimləmək məqsədilə iki qanun qəbul edilir: "Neft mədənləri və neft məhsullarından aksiz vergisi haqqında" və "İcarədarların əlində olan neftli sahələrin hərəqlə fiziki şəxslərə satılması". 31 dekabr 1872-ci ildə neftli sahələrin ilk satışında Balaxanıda 15 sahə, Bibiheybətdə 2 sahə hərəqlə qoyulur. O dövrdə dövlətə mənsub olan istifadəsiz torpaqlar neft axtarışı və aşkar edilmiş neftli sahələrin istismarı üçün 24 il müddətinə icarəyə verilirdi. İcarədar hasil etdiyi nefti ixrac etmək və onun satış qiymətini təyin etmək hüququna malik idi. İcarədarın satılan neftdən əldə etdiyi təmiz gəlir 14-15% təşkil edirdi. XIX əsrin 70-ci illərində neft sənayesinə təmiz milli kapital qoyuluşu cəmi 4% təşkil edirdi. Milli kapitalın iştirakı ilə qarışıq kapitalın həcmi isə 10%-ə yaxın idi. XIX əsrin sonunda neft sənayesində fəaliyyət göstərən 167 sahibkarın 49-u (24,8%) azərbaycanlı olmuşdur. O dövrdə neft sənayesinin inkişafında milli "neft

milyonçuları"nın (Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsa bəy Hacınski, Murtuz Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Seyid Mirbabayev və b.) böyük fəaliyyətləri olmuşdur. 1874-cü ildə Bakıda ilk səhmdar neft şirkəti – "Bakı neft cəmiyyəti" yaradılır. 1873-cü ildə milliyətcə isveçli olan Robert Nobel Bakıya gəlir, neftlə əlaqədar iqtisadi yüksəlişin şahidi olur. 1876-cı ildə Nobel qardaşları Bakıda neft hasilatı və emalı üzrə neft şirkəti yaradırlar. O vaxtlar Azərbaycanda bir sıra neft mədənləri, neft emalı zavodları, ilk dəfə Xəzər dənizində quraşdırılmış neftdaşıyan tanker, barjlar, dəmir yolları, mehmanxanalar və s. Nobel qardaşlarına məxsus idi. 1876-cı ildə neft məhsullarına aksiz verqisi ləğv edildikdən sonra yeni neftayırma zavodları tikilib istismara verildi. 1878-ci ildə Balaxanı yatağı ilə Bakı neftayırma zavodunu birləşdirən 12 km uzunluğunda Rusiyada ilk neft kəməri inşa edilir. 1898-ci ildə neft mədənləri ilə Bakı neftayırma zavodlarını birləşdirən neft kəmərlərinin ümumi uzunluğu 230 km idi. Bu kəmərlərdə ildə 1 mln. ton neft nəql edilirdi. 1883-cü ildə Bakı-Batumi dəmir yolu tikilib istifadəyə verilir ki, bu da neft və neft məhsullarının Avropa ölkələrinə ixrac edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1883-cü ildən Rotşild Bakıda maliyyə-kredit əməliyyatlarına başlayır və neftin satışı ilə məşğul olmağa başlayır. 1886-cı ildə Rotşildin Xəzər-Qara dəniz neft şirkəti yaradıldı. 1890-cı ildə Rotşildin bankı Bakı neftinin ixracının 42%-nə nəzarət edirdi. 1901-ci ildə Azərbaycanda 11 mln. t neft hasil edilmişdir ki, bu da dünya neft hasilatının 50%-dən çoxunu təşkil edirdi. 1880-ci ildə məşhur kimyaçı-alim D.İ.Mendeleyev Bakı neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasını təmin etmək üçün Bakı-Batumi neft kəmərinin çəkilməsini təklif edir. Bu kəmərin uzunluğu 833 km, diametri 200 mm olub tikintisi 1897-ci ildə başlanır və 1907-cı ildə başa çatdırılır. Azərbaycanda neft sənayesi milliləşdirilənədək 109 səhmdar cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 72-si rus kapitalına (240 mln. rubl) və 37-si isə ingilis kapitalına (100 mln. funt-sterlinq) məxsus idi. Nobel qardaşlarının neft sənayesinə qoyduqları kapital 30 mln. rubl təşkil edirdi. O dövrün ən varlı neft sənayesi sahibkarlarından olan mesenat İsa bəy Hacınskinin "Hacı-Çeleken" neft şirkətinin neft sənayesinə kapital qoyuluşu 1,25 mln. funt-sterlinq təşkil edirdi. Neft sənayesinin milliləşdirilməsi ərəfəsində Azərbaycanda 270 neft istehsal edən müəssisə, neft quyuların qazılması ilə məşğul

olan 49 orta və kiçik firmalar, neftin emalı ilə məşğul olan 25 firma, 100-dən artıq mexaniki sexlər, təmir emalatxanaları və s. fəaliyyət göstərirdilər. Bu mərhələnin sonuncu illərində neft sənayesində ağır vəziyyət yaranmışdı (müharibə, inqilabi hərəkət və s. nəticəsində) və neft hasilatı kəskin surətdə azalmışdır.

II mərhələ 1920-ci ildə Azərbaycanda neft sənayesinin milliləşdirilməsindən sonra başlayır və 1949-cu ildə açıq dənizdə "Neft Daşları" yatağının kəşfi dövrünü əhatə edir. 1921-ci ildə neft hasilatı azalaraq 2,4 mln. tona enir. II mərhələdə axtarış-kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda bir sıra yeni neft yataqları (xüsusilə Qala, Buzovna-Maştağa və s.) aşkar edilib istismara verilir və neft hasilatı 1941-ci ildə 23,6 mln. tona çatdırılır ki, bu da o dövrdə SSRİ-nin neft hasilatının 76%-ni təşkil edir. Bununla əlaqədar S.A.Vəzirov "Azneftkombinatın" rəisi, R.H.İsmayılov ("Azneftzavodlar" birliyinin rəisi), B.Q.Baba-zadə ("Əzizbəyovneftin" baş geoloqu), R.Rəhimov (qazma ustası) Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülən ilk neftçilər olmuşlar. 1941-1945-ci illərdə müharibə dövründə neft avadanlıqlarının və neftçi mütəxəssislərin SSRİ-nin şərq rayonlarına (Tatarıstan, Türkmənistan, Başqırdıstan və s.) köçürülməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda neft hasilatı 11,1 mln. tona düşür. 7 noyabr 1949-cu ildə Neft Daşlarında 942 m dərinlikli 1№-li quyu (Qala lay dəstəsindən) gündə 100 t hasilatla istismara daxil oldu və dənizdə neftçıxarmanın əsasını qoydu. Yataq üzrə ilk geoloq Ağa Qurban Əliyev olmuşdur.

III mərhələ 1950-ci ildə "Neft Daşları" yatağının istismara verilməsi ilə Azərbaycanda dəniz neft sənayesinin inkişafı ilə başlanır və bu 1969-cu ilə kimi davam edir. Bu mərhələdə dəniz geoloji-kəşfiyyat işləri genişlənir, bir sıra neft və qaz yataqları aşkar edilib istismara verilir (Qum-dəniz, Səngəçal-Divannı-dəniz-Xərə-Zirə a.-sı, Bahar, Bulla-dəniz, Darvin küpəsi, Palçıq pilpiləsi və s.), dəniz qazma işlərinin (o cümlədən axtarış – kəşfiyyat qazmasının), hidrotexniki neft qurğularının tikilməsinin texnika və texnologiyası, dənizdə neftçıxarmanın infrastrukturunu inkişaf etdirilir.

Bu mərhələdə quru sahələrində də bir sıra yeni neft və qaz-kondensat yataqları aşkar edilib istismara verilmişdir (Kürovdaq, Mişovdaq, Kürsəngə, Qarabağlı,

Qalmaz, Qaradağ və s.). Bu dövrdə əsasən "Neft Daşları"nın və digər yataqların intensiv surətdə işlənilməsi və istismarı həyata keçirilmişdir. Dünya təcrübəsində ilk dəfə açıq dənizdə estakada dirəkləri üzərində dəniz mədəni tikildi. Burada kompleks mühəndis və elmi-texniki tədbirlərin tətbiqi nəticəsində külli miqdarda kapital qoyuluşuna, metala qənaət edilərək yüksək əmək məhsuldarlığına, neftin hər bir tonunun maya dəyərinin aşağı düşməsinə nail olunmuşdur.

IV mərhələ 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycanın xalq təsərrüfatının bütün sahələri kimi neft və qaz sənayesinin də yüksək dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə səciyyələnir və bu da ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin xüsusilə dəniz neftinin hasilatının inkişaf tarixində yeni mərhələ başlayır. 1970-ci ildə "Xəzərdənizneft" İstehsalat Birliyi (İB) yarandı və SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi Xəzərdə Azərbaycan neftçilərinin dəniz şəraitində iş aparmaq təcrübəsini nəzərə alaraq Xəzərin bütün sektorlarında (həmin ildən Xəzər sektorlara bölündü) geoloji-kəşfiyyat, qazma, işlənmə, istismar və digər işlərin aparılmasını Azərbaycan neftçilərinə həvalə etdi.

Bu tarixə kimi Xəzər dənizində istifadə olunan texniki vəsait yalnız dənizin dərinlikləri 40 m-ə qədər olan sahələrdə işləməyə imkan verirdi. Həmin dövrdə Xəzərin Azərbaycan sektorunda 40 m-ədək dərinlikdəki perspektivli sahələrdə demək olar ki, bütün neft-qaz yataqlarının hamısı aşkar olunmuşdu. Dənizdə neft və qazın hasilatının artırılması daha böyük dərinliklərdə yatan neft və qaz yataqları ilə bağlı idi. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və səyi nəticəsində 70-80-ci illərdə Azərbaycana 75 növdə 400-dən çox ağır yük qaldıran kran gəmisi, boruçəkən gəmilər, seysmik, sərnişin və s. gəmi növləri gətirildi. Xəzərdə 2500 t gücündə "Azərbaycan" kran gəmisi işə başladı. Bundan başqa ilk vaxtlarda dənizin 70 m dərinliyində olan sahələrdə geoloji-kəşfiyyat işləri aparmaq üçün "Xəzər" tipli özüqalxan, sonralar isə dənizin 200 m dərinliyindəki sahələrdə işləməyə imkan verən "Şelf" tipli yarım dalma üzən qazma qurğularının alınması nəticəsində dənizin daha dərin sahələrində zəngin neft və qaz yataqlarının kəşf olunmasına imkan yarandı. Nəticədə 60-cı illərin sonu ilə müqayisədə yeni 8 neft və qaz

yataqları kəşf edildi, neft ehtiyatları iki, qaz ehtiyatları isə üç dəfə artırıldı. 1975-ci ildə neft və qazın ümumi hasilatı 27,1 mln. t-a (şərti yanacaq) çatdırıldı. 80-ci illərdə üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdı və onlardan istifadə nəticəsində, indi Azərbaycan neftinin əsas hissəsini təşkil edən dənizin 80-350 m dərinlikdə yatan zəngin neft ehtiyatlarına malik olan yataqlar kəşf olundu (Günəşli, Çıraq, Azəri və b.).

Bu dövrdə dünyada analoqu olmayan Dərin Dəniz Özülləri zavodunun Azərbaycanda, Bakıda tikilməsi üçün o zaman Sovetlər məkanında 450 mln. ABŞ dollarının ayrılması, bunun üçün belə bir icazəni alınmasına nail olunması (bu zavodun Həştərxanda tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu) cənab Heydər Əliyevin möhkəm iradəsinin və cəsarətinin nəticəsi idi.

V mərhələ SSRİ-nin dağılması, müstəqillik dövrünü və Azərbaycanın yeni tarixini əhatə etməklə "Yeni neft strategiyası"nın yaranması ilə səciyyələnir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra isə neft-qaz sərvətlərinin xalqa məxsusluğunun tam təmin olunması, onlardan milli dövlət mənafeləri baxımından geniş istifadə üçün real əlverişli şəraitin yaranması neft-qaz sektorunun inkişafına güclü təkan vermişdir. Bu inkişafa, həmçinin yeni geosiyasi situasiyada Azərbaycanın Xəzər sektorunda ötən əsrin son onilliklərində aşkarlanmış nəhəng karbohidrogen yataqlarının beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində işlənməsinin geniş dövrüyyəyə daxil edilməsi də əsaslı zəmin yaratmışdır. Bütün bu gerçəkliklər fonunda ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin milli neft strategiyası formalaşdırılmışdır. «Əsrin müqaviləsi»ndən start götürən strategiya əsasında çoxsaylı beynəlxalq neft kontraktları bağlanmış, respublikaya miqyaslı investisiya axını ilə hasilat artımı genişləndirilərək yanacaq-enerji ifrastrukturunu təkmilləşdirilmiş, transmilli neft-qaz ixrac boru kəmərləri inşa edilmiş, sosial-iqtisadi inkişafa əlavə stimullar verən dövlət neft fondu yaradılmışdır.

Ümumimilli liderimiz Heydər Əliyevin fikrincə Azərbaycan dövləti üçün neft strategiyası:

1. İqtisadiyyatın digər sahələrinin yaradılması və inkişafını təmin etmək, gələcəkdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin neft fondundan asılılığını aradan qaldırmaq vasitəsidir.

2. Azərbaycan xalqının indiki və gələcək nəsillərinin firavanlığını təmin etmək vasitəsidir.

3. Ölkəmizin bu günü və gələcəyi üçün prioritet xarakterli sosial - iqtisadi proqramları reallaşdırma, yeni iş yerləri yaratmaq, bir sözlə, Azərbaycan xalqının rifahını daha da yüksəltmək vasitəsidir.

4. Ən başlıcası isə o Azərbaycan dövlətinin suverenliyini, iqtisadi təhlükəsizliyini möhkəmlətmək vasitəsidir.

Həmin dövəmdə karbohidrogenlərin hasilatı və kəşfiyyatı üçün xarici neft şirkətləri cəlb olunmuş və onlarla hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişlər (HPBS) imzalanmışdı. Yerli bazarda ən nəhəng şirkət Amerika-İngiltərə alyansı olan BP şirkətidir.

1.2. Neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi zəruriliyi və istiqamətləri

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr sisteminin yenidən qurulması, bərabər hüquqlu, qarşılıqlı faydalı münasibətlərin yaradılması üçün yollar axtarılmasında dönüş nöqtəsi oldu. Müstəqillik böyük bir ərazidə geosiyasi vəziyyəti kökündən dəyişdirərək Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərinin milli mənafeyə yönəldilməsi, özünü təmin edən təsərrüfat mexanizminin yaradılması, beynəlxalq əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması və bu əlaqələrin intensivləşdirilməsi v s. üstünlüklərindən respublikanın mənafeyinə uyğun şəkildə istifadə edilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Məlum olduğu kimi respublikamız öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkənin sosial iqtisadi inkişafı, əhalinin yaşayış tərzinin yüksəlişi məhz ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin uzaqqörən və məqsədyönlü siyasətinin nəticəsində baş verdi.

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatında tənəzzül bütün sahələri əhatə edirdi. Ölkədə gedən xaos daxili çəkişmələrə, torpaqlarımızın erməni işğalına məruz qalmasına səbəb oldu, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı.

1993-cü ildə ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının

rəhbərliyinə yenidən gəlişi ilə ölkədə getdikcə dərinləşən iqtisadi və siyasi böhranların qarşısı alındı və böyük quruculuq işlərinə başlandı. Belə bir şəraitdə çox mühüm global işlərin görülməsinə zərurət yaranmışdı. Bunlardan ilkini və ən ümduəsi, neft sahəsindəki tədbirlərin həyata keçirilməsinə, xüsusi ilə də, xarici investisiyaların ölkənin neft sektoruna cəlb edilməsi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, investisiyanın məhz bu sahəyə cəlb edilməsini **zəruri edən** müxtəlif səbəblər vardır.

Əvvəla, məlumdur ki, Xəzər hövzəsi neft yataqları ilə zəngin olan bir sahədir və dünyanın ən aparıcı dövlətlərinin bu regiona marağı hələ keçən əsrin əvvəllərindən mövcud olmaqdadır.

İkincisi, yenidən müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan, iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə, eləcə də neft sənayesi üzrə demək olar ki, tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Dağılmış müəssisələrin yenidən bərpası isə böyük vəsait tələb etdiyi üçün onların yenidən qurulması iqtisadi cəhətdən səmərəli deyildi. Ümumi iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq üçün isə dövlət üçün ilkin gəlirin əldə olunması çox mühüm amil ola bilərdi.

Üçüncüsü, regionda siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün böyük dövlətlərin buraya marağının artırılması zərurəti yaranmışdır.

Məhz belə bir şəraitdə Heydər Əliyev öz peşəkar və uzaqqörən siyasəti ilə regional və milli maraqların mərkəzi nöqtəsi olan neft amilini ön plana çəkərək, Azərbaycanın qapılarını dünyanın üzünə açıq elan etdi.

Məlum olduğu kimi 1994-cü ilin oktyabr ayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarından müştərək istifadə edilməsi və neft hasilatının artırılmasının təmin olunması üçün beynəlxalq müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin iştirakçıları beynəlxalq konsorsium təşkil etdilər və həmin konsorsium Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) ilə 30 il müddətinə «Əsrin müqavilə»sini imzaladı. Bu müqavilə ABŞ-ın «Amoko», «Yunikal», «Penzoyl», «Mak-Dermott», Böyük Britaniyanın «Bi-Pi» və «Remko» Norveçin «Statoyl» Türkiyənin «TPAO», Rusiyanın «Lukoyl» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» şirkətləri ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft şirkəti arasında imzalandı. Həmin müqavilədən sonra Azərbaycana, onun neftinə, ələlxüsus xəzər

neftinə Dünya miqyasında marağ artdı.

Ümumiyyətlə xarici investisiyalar zəruri hüquqi mühitinin yaradılması işi üç istiqamətdə həyata keçirilir.

Birincisi, Azərbaycan beynəlxalq konvensiyalara, sazişlərə, müqavilələrə qoşulur və bununla da beynəlxalq aləmin müəyyənləşdirdiyi və əksər dövlətlər tərəfindən qəbul olunan qaydalara emal etmək öhdəçiliyi götürülür. Artıq ölkəmiz demək olar ki, bu cür beynəlxalq öhdəliklərə imza atmışdır.

İkincisi, Azərbaycan bir çox ölkələrlə ikitərəfli saziş və müqavilələr imzalayır ki, həmin sənədlərdə investisiyaların qarşılıqlı təşviq olunması, vergi və s. Gömrük məsələləri hərtərəfli detallandırılır, qarşılıqlı faydalı şərtlər müəyyənləşdirilir. Azərbaycan artıq Bir çox ölkələrlə, o cümlədən, ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya, Ukrayna, Rusiya və s. Bu cür müqavilələrə malikdir.

Üçüncüsü, Azərbaycanın özünün milli qanunları qəbul edilir, həmin qanunlar həm yerli, həm xarici iş adamları üçün hüquqi normaları müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, «Xarici investisiyaların qorunması haqqında», «İnvestisiya haqqında», «Səhmdar cəmiyyətlər haqqında», «Müflisləşmə haqqında», «Mülkiyyət haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» və s. qanunları, Əmək məcəlləsini, Gömrük məcəlləsini, Vergi və Mülki məcəlləni xüsusi qeyd etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft hasilatının və əmək məhsuldarlığının müntəzəm sürətdə artmasının, elmi-texniki tərəqqi və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin, neftqazçıxarma sənayesinin mənfəətlə işlənməsinin əsas vasitələrindən biri bu sahənin əsas fondlarının geniş təkrar istehsalını müəyyən edən əsaslı tikintidən və ona yönəldilən investisiyanın həcmindən asılıdır. Əsaslı tikinti əsas fondların yaradılmasının bütün mərhələlərini, yəni obyektlərin layihələşdirilməsindən başlanmış ta onların işə salınmasınadək olan mərhələləri özündə əhatə edir. Azərbaycanın neft sənayesində əsaslı tikintinin müntəzəm olaraq böyük həcmdə aparılması, onun inkişafının bütün mərhələlərində neftqazçıxarma sənayesinin xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Hazırda investisiya qoyuluşunun 50%-dən çoxu neftqazçıxarma sənayesinin əsas fondlarının artırılmasına və təkmilləşdirilməsinə sərf olunur.

Azərbaycan neft sənayesinin təcrübəsi göstərirki mövcud neftqazçıxarma idarələrinin texnika ilə yenidən silahlandırılması, yenidən qurulması və genişləndirilməsi neft hasilatının səmərəliliyinin yüksəldilməsində və onun intensivləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

İnvestisiya qoyuluşunun çox hissəsi yeni, daha məhsuldar avadanlığın alınmasına və quraşdırılmasına sərf edilir, neftqazçıxarma idarələrində həyata keçirilən tikinti quraşdırma işlərinin xüsusi çəkisi isə nisbətən az olur. Neft sənayesinin də tikinti-quraşdırma işlərinin iqtisadi mahiyyəti neft-qaz hasilatının lazımi sürətini və miqyasını istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin inkişafındakı optimal nisbətləri, istehsalın maddi, bazasının inkişafını yeni texniki vasitələrin tətbiqini təmin etməkdən ibarətdir. Müasir dövrdə neftqazçıxarma sənayesinin inkişafına investisiya qoyuluşu müəyyən edilərkən respublikamızın iqtisadiyyatının neft və qaza, həmçinin neft məhsullarına olan tələbatı, yeni neft-qaz yataqlarının aşkar edilməsinin zəruriliyi nəzərə alınır. Neft sənayesinin struktur bölmələrində investisiya qoyuluşunun tərkibi və quruluşu eyni deyildir. Məsələn, qazma kontorlarında investisiya qoyuluşunun tərkibinə aşağıdakı məsrəflər daxil edilir.

- tikinti-quraşdırma işlərinin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər.
- Qazma işlərini həyata keçirmək üçün lazım olan qazma avadanlıqlarının alınmasına, gətirilməsinə və quraşdırılmasına çəkilən xərclər.
- Geoloji-kəşfiyyat işlərinin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclər
- İnzibati idarəetmə aparatının saxlanılmasına çəkilən xərclər
- İnfrastruktur bölmələrinin yaradılmasına və ətraf mühitin mühafizəsinin qorunmasına çəkilən xərclər

İnvestisiya qoyuluşunun tərkibinə daxil olan xərclər arasındakı nisbətənin faizlə ifadəsi onun quruluşunu təşkil edir. İnvestisiya qoyuluşunun sahəvi, texnoloji və təkrar istehsal quruluşunu fərqləndirirlər.

İnvestisiya qoyuluşunun sahəvi quruluşu bütövlükdə iqtisadiyyatın, yaxud ayrıca götürülmüş sənaye sahəsinin şirkətin, müəssisəsinin ayrı-ayrı struktur bölmələri arasında investisiya qoyuluşunun bölgüsünü səciyyələndirir.

1995-2013-cü illərdə iqtisadiyyatın sahələrarası investisiya qoyuluşunun

dinamikası 1-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl № 1

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

	1995	2009	2010	2011	2012	2013
mlyn.manat	480,7	10 475.0	14 118,9	17 048,8	20 251,1	21 974,2
mlyn.dollar	544,1	13 033,50	17 591,4	21 588,9	25 777,8	28 010,5
Xarici investisiyalar:						
mlyn.manat	331,4	4 395.1	6 619.7	6 849,8	8 102,7	8 269,3
mlyn.dollar	375,1	5 468.6	8 247.8	8 673,9	10 314,0	10 540,9
Daxili investisiyalar:						
mlyn.manat	149,3	6 079,90	7 499,2	10 199,0	12 148,4	13 704,9
mlyn.dollar	169,0	7 564.9	9 343,6	12 915,0	15 463,8	17 469,6

Son dövrlər Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesi öz inkişaf tarixini yaşamaqdadır. İqtisadiyyatın onurğa sütunu hesab ediləcək neft və qaz sənayesinin inkişafı bir çox problemlərin həll edilməsində strateji əhəmiyyətə malikdir.

Xarici neft kompaniyaları ilə əməkdaşlıq hökumət siyasəti üçün bir intikator olaraq qalmaqdadır. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəinki sabit siyasi və makroiqtisadi şərait, hətta müvafiq ədliyyə və idarəetmə strukturu, aydın və möhkəm qayda və qanunlar, valyutanın sabit olmasının təmin edilməsi, dünya standartlarına uyğun korporasiyaların vergi sistemləri və adekvat maliyyə xidməti deməkdir. Sözsüz qeyd etməliyik ki, enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında əsas rol oynayır. Bununla əlaqədar kompleks strategiyanın hazırlanması, bu strategiyanın əsasən açıq dənizdə neft yataqlarının kəşfinə yönəldilməsi təklifi irəli sürüldü. Bu fikir tez bir vaxta həyata keçirildi. Yəni xarici kapitaldan optimal istifadə edərək, xam neftin nəqli üçün boruların çəkilmişdir. Tez bir vaxta müvafiq neft hasilatına aid qanunlar və xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün ardıcıl olaraq sazişlər strukturu yaradıldı. O vaxt Dövlət Neft Şirkəti və onun xarici

həmkarları tərəfindən

ən neft proqramlarının səmərəli tətbiqini təmin etmək üçün müəyyən texniki yardıma ehtiyac duyulurdu. Bununla əlaqədar neft strategiyasının ümumi makroiqtisadi strukturun bir hissəsi kimi baxılmasına ehtiyac duyulurdu. Enerji sektoru siyasəti üç əsas istiqamətdə fəaliyyət göstərirdi: müəssisələrin yenidən qurulması, qiymətlər və vergilər islahatı və hər sektor üçün investisiya planlarının dərinlən işlənməsi. Hesab edirik ki, köhnə neft yataqlarına, neft emalı zavodlarına, qaz ötürücülərinə və enerji sektoruna qoyulan investisiyalar hərtərəfli tədqiqatlara əsaslanaraq minimum xərclər üstə qurulmalıdır. Köhnə neft yataqlarında iqtisadi cəhətdən əlverişli olmayan istehsal tədricən yığışdırılmalıdır. Neftayırma sənayesində hazırda olan qüvvələrin tələbatına yenidən baxılmalıdır. Enerji sektorunda fəaliyyətdə olan texnoloji sistemlərin bərpası vacib məsələ kimi qalmaqdadır. Böyük inteqrasiyalı müəssisələrdə kommertiya bölmələrinin fəaliyyəti məqsədə uyğun olardı. Onlar müəssisələrin yenidən qurulması prosesində yardımcı ola bilərlər, lakin bununla yanaşı müvafiq normativ sənədlər yaradılmalıdır. Dövlət Neft Şirkətinin kommertiya müəssisəsinə çevrilmə prosesində əlavə fəaliyyətdə olan müəssisələr (tikinti və kənd təsərrüfatı sahələri) ondan ayrılmalı və ayrıca bir müəssisə kimi fəaliyyət göstərməlidirlər. Gələcəkdə onlar da özəlləşdirilməlidir. Bununla biz rəqabət mühitini yarada bilərik və işin səmərəli yerinə yetirilməsinə nail ola bilərik. Hal-hazırda Dövlət Neft Şirkəti dünya bazarına öz neftini çıxarıb və satır, bununla da respublikanın büdcəsinə müsbət təsir göstərir. Sözsüz ki, bununla yanaşı gələcəkdə, enerji daşıyıcılarına olan istehlak qiymətləri dünya səviyyəsinə çatdırılmalıdır.

İnvestisiya qoyuluşunun təkrar istehsal quruluşu bir tərəfdən, yeni obyektlərin tikintisinə, digər tərəfdən isə mövcud istehsalların texnika ilə yenidən silahlandırılması səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş xərclər arasındakı nisbəti əks etdirir. Neftqazçıxarma sənayesinin inkişafına yönəldilmiş investisiya, əsasən geoloji-kəşfiyyat və axtarış işlərinə quyuların tikintisinə, qazma işlərinin həyata keçirilməsinə, neft-qazın çıxarılmasına və emal olunmasına, neft məhsulları və təbii qazın nəql edilməsi üçün boru kəmərlərinin çəkilməsinə, neft-qaz anbarlarının tikilməsinə sərf edilir. Odur ki, neftqazçıxarma sənayesində həmin obyektlər investisiya qoyuluşunun ob-

yektləri hesab edilir. Göstərilən obyektlərin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki onlar aşağıdakıları təmin edirlər:

- neft və qaz hasilatının lazımi sürətini və miqyasını;
- neft sənayesinin, bütövlükdə sənayenin və xalq təsərrüfatının inkişafındakı optimal nisbətləri;
- istehsalın maddi – texniki bazasının inkişafını;
- yeni texnikanın və mütərəqqi texnologiyanın yaradılmasını;
- Respublikamızın ərazisi üzrə məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsinin həyata keçirilməsini;
- əhalinin maddi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsini.

Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiyaların həcminə dair məlumatlar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2

**Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar
(mlyn. ABŞ dolları)**

	1995	1996	2009	2010	2011	2012	2013
Cəmi xarici investisiya	375,1	620,5	5 468,6	8 247,8	8 673,9	10 314,0	10 540,9
o cümlədən:							
Maliyyə kreditləri	220,4	101,5	1 438,3	3 405,9	3 692,5	3 135,5	2 655,8
Neft sənayesinə	139,8	416,2	2 412,7	2 955,3	3 407,8	4 287,8	4 935,2
Birgə və xarici investisiyalı müəssisələr	14,9	102,8	624,4	659,6	886,0	1094,5	1041,0
Neft bonusu	-	-	1	2	19,9	2,0	2,4
Digər investisiyalar	-	-	992,2	1 225,0	667,7	1794,2	1 906,5

Şübhəsiz ki xarici investisiyaların həcmninə son illərdə artmasında əsas yeri «Əsrin müqaviləsi» və sonrakı kontraktlar tutur. Qeyd etdiyimiz kimi 20 sentyabr 1994-cü il tarixdə «Əsrin müqaviləsi» imzalandıqdan sonra Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı hissəsində karbohidrogen yataqlarının işlənməsində iştirak edən ölkələrin coğrafiyası xeyli genişlənməmişdir. Bu onunla izah edilir ki hazırda ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların cəlb edilməsi dövlət siyasətinin ən aparıcı istiqamət-

lərindən biri kimi qiymətləndirilir. Belə ki, ölkəyə daxil olan xarici sərmayənin əksər hissəsi neft sektoruna yönəldilmişdir.

Neft yataqlarına layihə istismasına nəzərdə tutulan xarici investisiya qoyuluşunun həcmi sərmayə qoyuluşu nəticəsində «Çıraq-1» və «Dədə Qorqud» qazma qurğusu «Şəflahiyətikinti» istehsal birliyinin Tikinti Quraşdırma sexi yeni texnologiya əsasında yenidən qurulmuşdur. Sənqəçalda tutumu 100 min ton olan neft terminalı tikilib istifadəyə verilmiş, Sənqəçal terminalınadək 176 km sualtı neft və Neft daşlarınadək 48 km uzunluğunda qaz kəməri çəkilmişdir «Çıraq-1» platformasında 12 neft quyusu qazılıb istifadəyə verilmişdir.

Ölkə üzrə neft hasilatı ilbəl artaraq 50 milyon tonluq psixoloji həddi keçmiş, qaz hasilatı 30 milyard kubmetrə yaxınlaşmışdır. Azərbaycanın neft-qaz sektoruna xarici şirkətlər tərəfindən 50 milyard ABŞ dollarına yaxın sərmayə qoyulmuşdur. Respublikanın enerji müstəqilliyi tam təmin olunmuş, Azərbaycan təbii qaz idxal edən ölkədən beynəlxalq miqyasda tanınan mühüm qaz ixracatçısına çevrilmişdir.

Belə bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, neft müqavilələri Azərbaycanın iqtisadi qüdrətini artırır, digər dövlətlərin onunla birgə iş birliyi yaratması və əməkdaşlığı üçün stimullaşdırıcı faktora çevrilir. Bundan başqa respublikamız müasir kəşfiyyat, neftçıxarma, əməliyyat və nəqliyyat texnologiyalarını da cəlb etməkdən faydalanır. Artan neft və qaz istehsalın nəticəsi olaraq yeni infrastruktur yaranır ki buda məşğulluğu stimullaşdırır.

1.3 Azərbaycanın beynəlxalq neft müqavilələri və onların ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti

Azərbaycan nefti çox qədimdən xarici ölkə şirkətlərini özünə cəlb etmişdir. Keçmişdə olduğu kimi Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu ənənə davam edərək, yenidən fəaliyyətə başlamışdır. 1993-cü ildə ölkədə sabitliyinin yaranması, bu işi bir daha sürətləndirdi. Həmin ildən ölkə başçısının səyi və rəhbərliyi ilə neft və qaz yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsinə dair xüsusi proqram hazırlanaraq,

1994-cü ilin sentyabrın 20-də ABŞ-ın «Amoko», «Yunikal», «Penzoyl», «Mak Dermott», Böyük Britaniya, «BP» və «Remko», Norveçin «Statoyl», Türkiyənin «TPAO», Rusiyanın «Lukoyl» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» şirkətləri ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) arasında «Əsrin müqaviləsi» adlı sənəd imzalandı. Müqavilədə Xəzərin Azərbaycan bölgəsində «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının birgə istismarına dair pay bölgüsünün şərtləri əks olunmuşdur. Bir il sonra ABŞ-ın «EKSON» neft Şirkəti və 1996-cı ilin iyulun 4-də «Mak Dermott»un bütün iştirak payına sahib olmuş Yaponiyanın «İTOÇU» neft şirkəti müqaviləyə qoşuldu. Müqaviləyə əsasən adları çəkilən yataqlardan 30 il müddətinə 5 il milyon ton neft çıxarılmalıdır ki, bunda 253 milyon tonu Azərbaycana çatmalıdır. İstismar müddəti ərzində nəzərdə tutulmuş məbləği, 157,6 milyard ABŞ dolları həcmində olacaqdır. Bu məbləğin 81,7 milyard dolları Azərbaycanın payına düşəcəkdir. Hesablamalara görə Azərbaycanın 55 milyard m³ səmt qazından alınan gəlir təxminən 55 milyon ton neftə bərabər olacaqdır. Həmçinin müqavilədə göstərilən yataqlarda Azərbaycanın əvvəllər apardığı kəşfiyyat işlərinə sərf etdiyi 420 milyon dollar əvəzsiz ödəniş verməlidir. Qazma işlərinin başa çatmasında məlum olduğu «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarında əvvəlcədən verilən proqnoz məlumatında göstərilən 511 milyon əvəzinə 640 milyon ton neft vardır. 1996-cı il 14 dekabrda Bakıda ARDNŞ ilə ABŞ-ın Amoko, Yunokl, Yaponiyanın «itoçu» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» şirkətləri arasında «Dan Ulduzu» və «Əşrəfi» neft yataqlarının birgə işlənməsinə dair bir tarixi müqavilə imzalandı.

1997-ci il 13 yanvarda Parisin Yelisey sarayında «Lənkəran-dəniz» və «Talış-dəniz» yataqlarının birgə işlənməsi və pay Bölgüsü haqqında ARDNŞ ilə Fransanın Elf-Akiten və Total Şirkətləri arasında 25 il müddətinə saziş imzalandı. Bunlarla yanaşı aşağıdakı sazişlər imzalanmışdır:

1997-ci ildə – «D-22» dəniz sazişi.

«Naxçıvan» perspektiv yatağı üzrə sazişi «Abşeron» dəniz qrupu üzrə saziş.
«Oğuz» dəniz qrupu üzrə saziş.

1998-ci ildə: - Kürdaşı dəniz qrupu üzrə saziş.

«Araz», «Alov» və «Şərqi» perspektiv dəniz neft yataqları üzrə saziş.

«İnam» perspektiv dəniz neft yatağı üzrə saziş.

1999-cu ildə «Qarabağ» dəniz neft yataqları üzrə «Şah-dəniz» neft yataqları qrupu üzrə saziş.

«Atəşgah», «Yanan-tava» və «Muğan-dəniz» dəniz neft yataqları qrupu üzrə saziş.

«Zəfər»- «Məşəl» dəniz neft yataqları üzrə saziş.

«Lerik-dəniz», «Cənub»-«Dalğa»-«Savalan» neft yataqları üzrə saziş.

Quruda neft yataqlarının birgə işlənməsinə dair sazişlər: - 1998-ci ildə – «Muradxanlı» neft yatağına daxil olan yataqlar qrupu üzrə saziş.

1999-cu ildə – «Padar» sahəsi və ona bitişik perspektiv neft yataqları üzrə saziş.

«Cənub – Qərb Qobustan» neft yataqları qrupu üzrə «Kürsəngi-Qaradağlı» neft yataqları qrupu üzrə. Cəmi dünyanın 14 ölkəsindən 33 neft şirkəti ilə ARDNŞ arasında dənizdə və quruda neft, qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair 23 müqavilə bağlanmışdır. Müqavilələrin həcmi 3 milyard dollar təşkil edir. Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa boru kəmərləri çəkilmişdir. «Əsrin müqaviləsi» bağlandığı gündən bu günədək çoxlu sayda sənaye və tikinti müəssisələri Qərb şirkətləri ilə birgə işə başlamış 3 mindən çox ölkə vətəndaşı işlə təmin edilmişdir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru kəməri çəkilişi müqaviləsinin başa çatması tarixi hadisədir. 2005-ci ildən etibarən bu kəmərlə 30-il müddətində 50 mln ton neft ixrac edilir ki, bu Azərbaycanın iqtisadiyyatına 35 milyard dollar həcmində gəlir gətirəcəkdir.

Azərbaycanın neft sektorunda bağlanmış beynəlxalq neft kontraktları ölkə iqtisadiyyatında onun sosial-iqtisadi inkişaf perspektivində mühüm yer tutur. Azərbaycanda hazırda iki neft emalı zavodu «Azərneftyağ» və «Azərneftyanacaq» fəaliyyət göstərir. Zavodların birgə layihə gücü 25 milyon ton neftə hesablanmışdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda 14 ölkənin 33 neft kompaniyaları fəaliyyət göstərir.

Cədvəl 3

Xarici investisiyaların neft yataqları üzrə bölgüsü və onların istehsalın həcmində yeri (mln ABŞ dolları ilə)

№	Neft yataqları	İstehsalın həcmi milyon ton	Sərmayə mlrd ABŞ dol. hesabı ilə	Azərbaycan payı %-lə
1.	«Azəri», «Çıraq», «Günəşli»	630,0	12-14	10
2.	«Qarabağ»	80-150	1,7-2,0	7,5
3.	«Şahdəniz»	100,0	4,0	10,8
4.	«Dan ulduzu-əşrəfi»	100-150,0	1,5-2,0	20
5.	«Lənkəran-Talış-dəniz»	100	0,5-2,0	25,0
6.	«Yalama» (D-222)	100	0,5-2,0	40,0
7.	«Abşeron»	150-300	3-3,5	50,0
8.	«Naxçıvan» (keçmiş D-3)	75-100	5,0	50,0
9.	«Oğuz»	75,0	2,0	50,0
10.	«Kürdaşı»	90,120	2,0	50
11.	«Güney-Qərb-Qobustan»	30,60	0,3-0,5	20
12.	«İnam»	150-25-0	3,4	50
13.	«Muradxanlı»	50-80	1-1,5	50
14.	«Alov», «Araz», «Şərq»	150-300	9,0	40,0
15.	«Kürsəngi», Qarabağlı	60-90	0,5-0,8	50,0
16.	«Atəşgah»	100,0	2,0	50,0
17.	«Zəfər», «Məşəl»	120-150	2,0	50,0
18.	«Lerik-dəniz», «Savalan»	100,0	2,0	50,0
19.	«Padar»	50-100	0,8-1,8	20,0

Azərbaycan Respublikasının sabiq Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin apardığı neft strategiyası bir sıra problemlərin həllində müsbət rol oynayacağına zəmin yaratmışdır.

- Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə nail olmaq.
- Xəzər dənizinin hüquqi statusunun leqallaşmasına nail olmaq.
- ABŞ və Qərbi Avropa siyasətində Azərbaycan haqda fikirlərin müsbət istiqamətə yönəldilməsi.
- Daxili məhsulu xarici bazarlara çıxarmaq imkanını əldə etmək.
- İnvestisiya cəlb etməklə iqtisadi inkişafa nail olmaq.

İnvestisiyaların həcmünün yüksək olması, iqtisadi səmərənin olmasının uzun müddətdən sonra baş verə biləcək, ölkədəki risklərin mövcud olması və s. bu kimi problemlər xarici şirkətlərin Azərbaycana birbaşa kapital qoyuluşlarının yönəldilməsinin qarşısını alırdı. Bu problemin aradan qaldırılması üçün neft sektoruna kapital qoyan kompaniyalar müştərək investisiyalar layihələrinə üstünlük verir. Bu layihələrdə həm xarici özəl sektor və həmçinin dövlətimizin neft şirkətləri də iştirak edir. Bütün yataqlar müştərək fəaliyyət prinsipi əsasında istismar edilir. Bütün kontraktlarda ən azı 2 şirkət iştirak edir. Neft və qaz yataqlarının hasilatı üzrə sazişlərdən xarici investorlar ilə yanaşı milli şirkət olan Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti də partnyor kimi çıxış edir. Şirkətlər özlərini texnoloji, iqtisadi və idarəetmə imkanlarına istiqamətləndirməklə yanaşı, yerli imkan və texnoloji texniki və imkanlardan bəhrələnmək fürsətini əldə edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən xarici və yerli şirkətlər arasında iqtisadi-texnoloji əməkdaşlıq meyli Azərbaycanda müşayət olunmaqdadır. Neft və qaz hasilatı sənayesində zəngin ehtiyata, elmi texnoloji bazaya malik olması Azərbaycanı xarici investorlarla bərabər hüquqlu səviyyəyə gətirib çıxarır ki, bu da xarici şirkətlərlə iqtisadi-texnoloji əməkdaşlığa əlverişli mühit və şərait yaradır. Bu sərəqədə baş verən əməkdaşlıq təkcə xarici sərmayədarlar üçün deyil həmçinin yerli müəssisələr üçün də əlverişlidir. Belə ki, beynəlxalq kontraktlar üzrə əməkdaşlığa qoşulmuş Azərbaycan müəssisələri, hər şeydən əvvəl yeni iqtisadi səmərə verə biləcək və gələcəkdə uzun müddət istifadə oluna biləcək texnologiyalara çıxış imkanı əldə edir.

Azərbaycan neft-qaz sahəsində iqtisadi-texnoloji əməkdaşlığın konkret misalları yaranmış konsorsiumlardır. Hal-hazırda işlənməsi reallaşdırılan yataqların hər birinin istifadəsi üzrə müvafiq konsorsiumlar yaradılmışdır. Bunların içərisində ABƏŞ (Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti) XBNS (Xəzər Beynəlxalq Neft Şirkəti).

ŞAƏŞ (Şimali Abşeron Əməliyyat Şirkəti) kimi iri konsorsiumlar mövcuddur. Qeyd olunmalıdır ki neft kontraktları çərçivəsində Azərbaycanın neft maşınqayırma kompleksinin imkanlarında zəif istifadə olunur. Belə vəziyyətin mövcudluğu səbəbsiz deyildir. Beləki «Əsrin kontraktı»-nın 11-ci əlavəsində nəzərdə tutulmuş neft maşınqayırma zavodlarının dünyanın aparıcı neft profili institutlarının sertifikatlarına müvafiqlik problemi ARDNŞ-in istənilən servis strukturunu müqavilə çərçivəsində təchizat və podratçılıq əməkdaşlığından kənar edir. «Əsrin kontraktı»nda əksini tapan bu müddəalar digər neft kontraktlarında da qismən özünü birüzə verir. Buna baxmayaraq, Bakı neft maşınqayırma zavodlarında bu standartlara yetişmədə müvafiq işlər görülür. Belə ki 2000-ci ildə Bakı Maşınqayırma Zavodu Beynəlxalq standartları əks etdirən iki növ məhsul buraxılışına, qazma boruları üçün qıfıl istehsalına nail olmuş və Amerika Neft İnstitutunun müvafiq monoqramlarını almışdır. Bu monoqramların alınmasının isə neft kontrastları ilə bağlılığı yoxdur Bura da məqsəd MDB bazarından faydalanmaq strategiyasından irəli gəlmişdir. Kontraktlar çərçivəsində isə Bakı neft maşınqayırma zavodlarının məhsullarından istifadə problemi hələki həllini tapmamış və Azərbaycanın müvafiq müəssisələrin bu sferada iştirakı təmin olunmamışdır. Buna baxmayaraq tam gücü ilə işləməyən maşınqayırma zavodlarının neft kontraktlarında əməkdaşlıq diapazonun genişlənməsi perspektivləri tükənməmişdir. Bunun üçün isə hökmən həmən zavodların modifikasiyası və modernləşməsi problemi həllini tapmalıdır. Modifikasiya və modernizasiya probleminin investisiya təminatlığında neft kontraktları mühüm rol oynayır. Azərbaycan tərəfi qismən milli neft fondu hesabına bu zavodlarda bərpa və yenidənqurma işləri aparmaqla xarici partnyorlarını başlanan işlərin davamlılığına cəlb etmək təşəbbüsləri əldə edə bilər. Belə strategiya olduqca iqtisadi əhəmiyyətli və sosial nəticəli olacaqdır. Digər tərəfdən Yaponiyanın, Türkiyə və Rusiyanın bir sıra şirkətləri, Azərbaycanın neft maşınqayırma kompleksinə universal standartlı məhsul buraxılışını təmin edən investisiya qoyuluşlarına təşəbbüs etməkdədirlər. Burada hədəf MDB məkanındakı bazardan faydalanmaq və həmdə mümkün olduqca neft kontraktları sferasında müvafiq iqtisadi əlaqələrin qurulmasını təmin etməkdən ibarətdir. Neft kontraktları üzrə əlaqəli sahələr sistemində YEK müəssisələri, xüsusəndə, enerji istehsalı komp-

leksisi mühüm yer tutur. Qeyd olunmalıdır ki, respublikada istehsal edilən elektrik enerjisinin bir hissəsi də neft kontraktları çərçivəsində hasilatın təminatına məsrəf olunur. Belə reallıq isə heç şübhəsiz ki, neft kontraktları tərəfdaşları ilə, iqtisadi münasibətlərin qurulmasında yeni şərtləri formalaşdırır. Əsrin kontraktı çərçivəsində köhnə qurğuların modernizasiyasına daha miqyaslı, orta hesabla 2 milyard ABŞ dolları məbləğində sərmayə qoyulmuşdur. Neft strategiyası yalnız neft sektoru ilə məhdudlaşdırır. Onun ümdə ideyasının fəvqündə neft industriyasının tərəqqisi əsasında iqtisadiyyatın digər sahələrində əlverişli mühit yaratmaqla yeni təkanlı iqtisadi inkişafa nail olma dayanır.

Hazırda Azərbaycanın neft və neft məhsulları ABŞ, Çin, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İtaliya, İspaniya, Hindistan, İndoneziya, Cənubi Koreya, Tayland, Braziliya daxil olmaqla dünyanın 30 ölkəsinə ixrac olunur. Məhsulların son istehlakçılara birbaşa satışını təmin etmək və bu fəaliyyət növü üzrə fəaliyyəti mərkəzləşdirmək məqsədi ilə ARDNŞ-nin 2008-ci ildə İsveçrədə fəaliyyətə başlayan treyder şirkəti - “SOCAR Trading” qısa müddət ərzində Avropada özünü tanıdaraq, digər coğrafi areallarda da biznes strukturlarının təşkili işində nəzərəcərpacaq uğurlar qazanmışdır.

Bu gün Gürcüstanın enerji bazarının 60 %-dən çoxunu ARDNŞ təmin edir. Artıq bir neçə ildir, Gürcüstanın qaz təchizatı sisteminin idarəçiliyini də müvəffəqiyyətlə ARDNŞ həyata keçirir. Hazırda Gürcüstanda “SOCAR” brendi ilə 100-dən artıq YDM fəaliyyət göstərir. 2007-ci ildən etibarən Gürcüstanın ən iri vergi ödəyiciləri də ARDNŞ-nin törəmə müəssisələri olmuşdur.

Pərakəndə neft məhsulları satışı ilə məşğul olduğumuz Rumıniya və Ukraynada da “SOCAR” brendi ilə fəaliyyət göstərən iri yanacaqoldurma şəbəkələrimiz, neft bazalarımız mövcuddur. Hazırda Ukraynada “SOCAR” brendi ilə 34, Rumıniyada isə 14 YDM fəaliyyət göstərir. Xaricdəki yanacaqoldurma komplekslərində daim yeni texnologiyalar tətbiq etdiyimiz üçün sərt rəqabət şəraitində mövqeyimizi qoruyur və genişləndiririk.

Axtarış-kəşfiyyat, qazma, tikinti və hasilat üzrə böyük iş görülmüş, misilsiz yüksəliş qeydə alınmışdır. Nəhəng “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının, “Əşrəfi”,

“Qarabağ” yataqlarının, son illərdə isə “Ümid” və “Abşeron” qaz yataqlarının kəşf edilməsi bir qaz ölkəsi olaraq Azərbaycanın mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Mövcud layihələr üzrə görülən işlər, eləcə də perspektiv strukturların potensialı nikbin proqnozlar üçün əsas verir.

«Əsrin müqaviləsi» nin birinci mərhələsinin uğuru göstərdiki, Qərbin neft şirkətləri Azərbaycana böyük maraq göstərirlər. Bu marağın neft sənayemizin inkişafında rolu danılmazdır. Beynəlxalq səviyyəli neft kontraktlarının bağlanması və neft hasilatının 30 il müddətində artması uyğun olaraq neft avadanlıqlarının və ixtisaslı kadrların respublikaya axınına səbəb olacaq. Neft hasilatı respublika daxili strukturunun formalaşmasına yeni sahələrin meydana gəlməsinə və sosial infrastrukturunun inkişafına səbəb olacaq.

Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın neft hasilatı sənayesinə qoyulacaq investisiyaların məbləği 2030-cu ildə isə 135 mlrd. dollara çatacağı gözlənilir. Respublikamızın iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyanın 80 faizindən çoxu neft müqavilələrinin payına düşür. Neft müqavilələri ilə yanaşı iqtisadiyyatın digər sahələrinə də investisiya qoyuluşu artmışdır.

“Əsrin müqaviləsi”ndən keçən 20 il ərzində Azərbaycan öz imkanlarını ardıcıl şəkildə genişləndirmişdir. Bu dövrdən başlayaraq neft-qaz sahəsinin inkişafında bir neçə önəmli mərhələni qeyd etmək mümkündür:

1) 1996-cı ildə “Şahdəniz” qaz kontraktı üzrə Sazişin bağlanması; Nəzərə almaq lazımdır ki, “Cənub” qaz dəhlizinin də resurs mənbəyi “Şahdəniz” qaz yatağıdır;

2) 1999-cu ildən Xəzər dənizini Qara dənizlə birləşdirən Bakı-Supsa neft kəməri tikilmişdir. Bu, yeni bir ixrac marşrutu idi;

3) 2003-cü ildə isə Xəzər dənizini Aralıq dənizi ilə birləşdirən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin təməl daşı qoyuldu. Bakı-Tbilisi-Ceyhanın inşası ilə “Üç dənizin əfsanəsi” reallığa çevrildi;

4) 2007-ci il iyulun 3-də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağından hasil edilən təbii qaz Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri ilə Türkiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil olması;

5) 2013-cü il dekabrın 17-də Şahdəniz konsorsiumunun “Şahdəniz” qaz yatağının II mərhələsi ilə bağlı yekun investisiya qərarını elan etməsi; Bu qərar Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi boyunca Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin (CQBK) genişləndirilməsinə, Türkiyə ərazisindən keçən Trans-Anadolu Qaz Boru Kəmərinin (TANAP) və Yunanıstan, Albaniya ərazisindən keçərək İtaliyaya uzanan Trans-Adriatik Boru Kəmərinin (TAP) tikintisi ilə bağlı planların gerçəkləşməsinə təkan vermişdir;

6) 2014-cü il 20 sentyabr tarixində “Cənub” qaz dəhlizinin təməlinin qoyulması; Bu da Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolunun daha da artmasına təkan vermişdir.

Hazırda Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi məsələlərinin həllində Avropa ilə tərəfdaş kimi işləyir. “Əsrin müqaviləsi”nin 20-ci ildönümündə Səngəçal terminalında təməli reallaşan “Cənub” qaz dəhlizi 20 illik uğurlu strateji inkişafın məntiqi davamı idi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin uzunluğundan iki dəfə uzun olacaq 45 milyard dollar dəyərində layihənin ilk mərhələsinin təməli qoyuldu. Layihə milyonlarla istehlakçıya xidmət edəcək və minlərlə iş yerinin açılmasına səbəb olacaq. Bu isə Azərbaycanın artan iqtisadi inkişafının qarantı rolunu oynayacaq.

Fəsil II

Neft amilinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin müasir vəziyyətinin təhlili

2.1 Azərbaycanda neft gəlirlərinin dinamikasının təhlili

Müasir dövrdə karbohidrogenlər amili dünya iqtisadiyyatında ən əsas və başlıca amillərdən hesab edilir. Çünki indi hasil ediləcək karbohidrogenlərinin miqdarı və dəyəri dünya iqtisadiyyatına çox böyük təsir göstərir. Bu gün Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlətdir, özü sərbəst siyasət yeridir ki, onun da tərkib hissələrindən biri karbohidrogenlərin dəyərinin müəyyən edilməsidir, lakin dünya bazarında karbohidrogenlərə hər bir ölkə özü istədiyi kimi qiymət qoya bilməz. Çünki xarici bazarda karbohidrogenlərin satış qiyməti artıq formalaşmışdır.

Azərbaycan Respublikası büdcəsinin mədaxil hissəsinin formalaşmasında və dövlətin valyuta ehtiyatlarının artırılmasında yanacaq-energetika kompleksinin rolu danılmazdır. Bunun isə yarısından çoxu dənizdə neftqazçıxarma İstehsalat Birliyinin payına düşür. Bununla yanaşı həm dənizdə və həm də quruda neftqazçıxarma İB-də istehsalın səmərəli artımını təmin etmək üçün böyük potensial imkanlar mövjudur.

Dənizdə və quruda neft və qazın illər üzrə hasilatı aşağıdakı cədvəldə əyani şəkildə verilmişdir.

Cədvəl 4

Azərbaycanda neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla), min ton

İllər	Ümumi neft hasilatı	Quruda neft hasilatı	Dənizdə neft hasilatı
1990		2,6 mln.ton	9,9 mln.ton
2001	14909	1596	13313
2002	15334	1561	13773
2003	15381	1630	13751
2004	15549	1707	13842
2005	22214	1755	20459

2006	32268	1782	30486
2007	42598	1767	40831
2008	44514	1799	42715
2009	50416	1781	48635
2010	50838	1716	49122
2011	45626	1768	43858
2012	43375	1724	41651
2013	43457	1712	41745

Cədvəldən göründüyü kimi dənizdə neftin hasili qurudakından qat-qat çoxdur. 2013-cü ildə hasil edilmiş təbii yanacaq ehtiyatlarının 3/4 hissəsi neftin hesabına olmuşdur.

1990-cı ildə 12,5 mln ton neft, 1995-97-ci illərdə 9,1 mln ton, 1998-ci ildən başlayaraq neftin hasilatı artaraq 2013-cü ildə 43,5 mln tona çatmışdır.

1991-1992-ci illərdə qiymətlərin liberallaşdırılması prosesində xam neftin qiymətinin qaldırılması ən kəskin problem kimi qarşıda dururdu. 1995-1996-cı illərdə neftin və digər enerji daşıyıcılarının qiymətləri yenidən artırıldı və bu neft qaz çıxarma idarələrində maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xeyli köməklik etdi.

Erkən neftin hasilatına dünya bazarlarında satışına başlanması ilə Azərbaycanın ən yeni tarixində neft gəlirləri nəzərə çarpacaq dərəcədə aydın oldu və bununla diqqəti çəkən obyektə çevrildi. Neft fondunun yaradılması və burada getdikcə iri vəsaitin yığılması və onlardan düzgün istifadə edilməsi daha aktual oldu. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu Azərbaycan Respublikası Prezidenti, sabiq prezident Ümumimilli lideri Heydər Əliyevin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərmanı ilə təsis edilmişdir. Neft Fondunun Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Neft Fondu əməli fəaliyyətə 2001-ci ilin iyul ayında Fondun vəsaitlərinin yerləşdirilməsi qaydalarının Prezident Fərmanı ilə təsdiq edilməsindən sonra başlamışdır. Neft Fon-

dunun yaradılması Ümumimilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş uğurlu Milli Neft Strategiyasının ayrılmaz hissəsidir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu haqqında Əsasnaməyə uyğun olaraq Neft Fondunun əsas vəzifəsi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Fondun öz fəaliyyətindən əldə olunan vəsaitlərin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir.

Yuxarıda göstərilənləri rəhbər tutaraq Neft Fondunun fəaliyyəti ölkə qarşısındakı aşağıdakı mühüm vəzifələrin həllinə yönəlmişdir:

✓ Böyük həcmdə xarici valyutanın daxil olması şəraitində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması və fiskal intizamın təmin edilməsi, eyni zamanda, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması;

✓ Neft və qazın bərpa edilməyən təbii ehtiyat olduğunu nəzərə alaraq, onlardan əldə edilən gəlirin nəsillər arasında bərabər bölüşdürülməsi və gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitin toplanması;

✓ Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə mühüm ümummilli layihələrin maliyyələşdirilməsi.

Bu əsasnamədə ARDNF haqqında ümumi müddəalar aşağıdakılardır:

- fond Azərbaycan Respublikası prezidenti qarşısında hesabat verir və məhsuliyət daşıyır.

- fond büdcədən kənar dövlət təsisatıdır, hüquqi şəxsdir, bank təşkilatlarında hesablaşma və digər hesablara üzərində Azərbaycan Respublikası Dövlət Gerbinin əksi və öz adı olan möhürə müvafiq ştamplər və blanklara malikdir.

- fondun vəsaitinin formalaşması və xərclənməsi üzərində ümumi nəzarət Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir.

- fond öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanları fiziki və hüquqi şəxslərlə habelə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və bu əsasnamə ilə fonda

verilmiş hüquqlar və vəzifələr istisna olunmaqla fond Azərbaycan Respublikasının hökuməti, digər dövlət hakimiyyəti orqanları o cümlədən nazirliklər dövlət komitələri, dövlət müəssisələri və təşkilatları, maliyyə insitutlarına münasibətdə və onların qarşısında heç bir hüquqa vəzifəyə malik deyildir. Heç bir öhdəlik məsuliyyət daşımır.

- fond öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasını, qanunlarını Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərman və sərəncamlarını, habelə bu əsasnaməni rəhbər tutur.

Fondun formalaşması mənbələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının payına düşən xam neftin və sərbəst təbii qazın satışından əldə edilən gəlirlər (qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ödənişlər çıxılmaq şərti ilə);

- bonus ödənişləri;

- akr hesablı ödənişləri;

- xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələr çərçivəsində dövlət əmlakından istifadə üçün ijarə haqqı;

- xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq Azərbaycan tərəfinə verilən aktivlərin satışından və digər daxil olmalardan əldə edilən gəlir;

- xarici şirkətlərlə birgə fəaliyyət nəticəsində əldə edilən digər gəlirlər;

- Fondun vəsaitinin yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlir.

PSA tipli müqavilələrin gerçəkləşdirilməsi çərçivəsində Azərbaycanın əsas gəlir mənbələri aşağıdakılardır:

- ölkənin payına düşən gəlir nefti şəklində gəlirlər;

- pulsuz səmt qazı şəklindən gəlirlər;

- podratçıların ödədikləri bonuslar şəklində gəlirlər;

- podratçıların ödədikləri vergilər şəklində gəlirlər;

- subpodratçıların ödədikləri vergilər şəklində gəlirlər;

- podratçı tərəflərin öz iştirak payını başqalarına satdıqlarından əldə edilən gəlirlər.

- podratçının karbohidrogenlər payının bir hissəsinin satın alınmasından əldə

edilən gəlirlər.

- müxtəlif obyektlərin podratçıya ijarəyə verilməsindən alınan gəlirlər PSA tipli müqavilələri imzalayan sahib ölkənin gəlirləri neft müqavilələrində nəzərdə tutulmuş bu birbaşa gəlirlərlə məhdudlaşmır.

Əgər NF yaradılana qədər neft gəlirləri dövlət büdcəsindən vergiqoyma sistemi ilə formalaşırdısa indi, praktiki olaraq bu gəlirlərin çox böyük hissəsi fonda yığılır, bu isə həmin resursların axınını müşahidə etməyi asanlaşdırır.

Fondun vəsaitinin xərclənməsi AR prezidentinin fərmanlarına müvafiq həyata keçirilir, bunun üçün hər il fondun büdcəsi tərtib edilir və bu büdcə yalnız profisitli olmalıdır. 2014-cü il oktyabrın 1-ə Fondun aktivləri 2014-cü ilin əvvəlinə (35877,5 milyon ABŞ dolları) nisbətən 3,98% artaraq 37 305,3 milyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun 2014-cü il büdcəsinin gəlirləri 11626943,4 min manat, xərcləri isə 11349934,8 min manat məbləğində təsdiq edilmişdir.

2013-cü ildə Neft Fonduna Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından 13108,0 milyon manat və ya 16707,7 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait daxil olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında dənizdə və quruda yerləşən yataqların işlənməsi üzrə bağlanmış Hasilatın Pay Bölgüsü haqqında Sazişlərə (HPBS) uyğun olaraq 2013-cü ildə mənfəət neftinin və qazın satı şından daxilolmaların böyük hissəsi Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) yatağından hasil edilmiş mənfəət neftinin ixracı hesabına formalaşmışdır. Belə ki, AÇG yatağı üzrə 2013-cü ildə ixrac edilmiş mənfəət neftindən Azərbaycan Respublikasının payına (Dövlət Neft Fonduna) düşən vəsaitlərin həcmi 16261,2 milyon ABŞ dolları (160,8 milyon barel) olmaqla, ümumilikdə Fondun mənfəət neftinin və qazın satışından daxilolmalarının təqribən 97%-ni təşkil etmişdir.

2013-cü ildə Neft Fonduna ödənilən bonuslar ümumilikdə 1850,1 min manat və yaxud 2,4 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir, o cümlədən yataqlar üzrə:

- 15,7 min ABŞ dolları - 2012-ci ildə Şahdəniz Sazişinin BTC Satış müqaviləsi üzrə satılan kondensat və ya qazın həcmi nəzərdə tutulan həcmədən artıq olması səbəbindən yaranan öhdəlik üzrə;

- 343,1 min ABŞ dolları - Şahdəniz yatağı üzrə Sazişin 5-ci əlavəsinin 3.1.3 bəndinə əsasən ilkin bonus ödənişi;

- 2,0 milyon ABŞ dolları - “Azərbaycan Respublikasında Balaxanı-Sabunçu-Ramana və Kürdəxanı neft yataqlarının daxil olduğu blokun bərpası, işlənməsi və Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Saziş”in 30.1 (b) bəndinə uyğun olaraq.

Şahdəniz Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi üzrə Kommersiya hasilatının başlanması 2014-cü ilə keçdiyindən, 2013-cü il büdcəsində bu yataq üzrə ödənilməsi proqnozlaşdırılan bonus ödənişi 2014-cü ildə həyata keçirilmişdir. Bu səbəbdən 2013-cü ildə bonus ödənişləri ilə bağlı Fondun büdcəsinin gəlir maddəsi proqnozda nəzərdə tutulana (11963,4 min manat) nisbətən 15,5% səviyyəsində yerinə yetirilmişdir.

Cədvəl 5

2013-cü il ərzində Neft Fondunun gəlirlərinin formalaşma mənbələri (milyon ABŞ dolları ilə)

Mənfəət neftinin və qazın satışından əldə edilən gəlirlər	16707,7
Vəsaitlərin idarə edilməsindən əldə edilən gəlirlər	606,4
Tranzit haqları üzrə ödənişlər	10,3
Bonus ödənişləri	2,4
Akrhesabı ödənişlər	2,3
Digər gəlirlər və daxilolmalar	0,1

2013-cü ildə Neft Fonduna Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından 13108,0 milyon manat və ya 16707,7 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait daxil olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında dənizdə və quruda yerləşən yataqların işlənməsi üzrə bağlanmış Hasilatın Pay Bölgüsü haqqında Sazişlərə (HPBS) uyğun olaraq 2013-cü ildə mənfəət neftinin və qazın satışından daxilolmaların böyük hissəsi Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) yatağından hasil edilmiş mənfəət neftinin ixracı hesabına formalaşmışdır. Belə ki, AÇG yatağı üzrə 2013-cü ildə ixrac edilmiş mənfəət neftindən Azərbaycan Respublikasının payına (Dövlət Neft Fondu-

na) düşən vəsaitlərin həcmi 16261,2 milyon ABŞ dolları (160,8 milyon barel) olmaqla, ümumilikdə Fondun mənfəət neftinin və qazın satışından daxilolmalarının təqribən 97%-ni təşkil etmişdir.

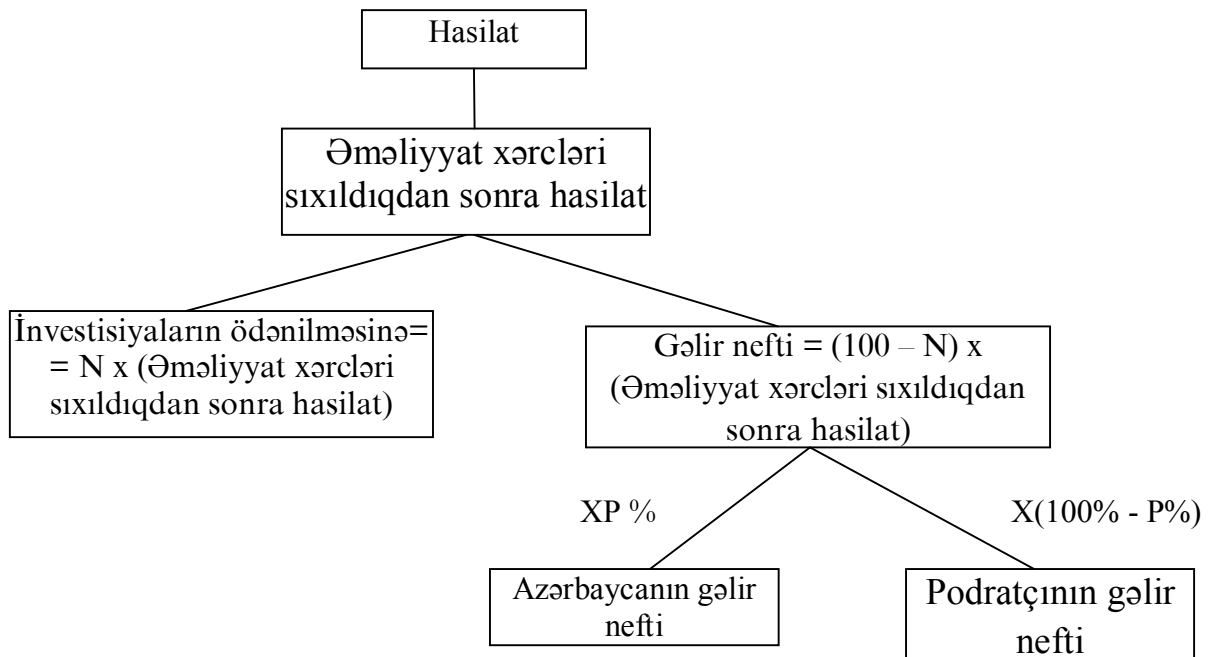
Cədvəl 6

2013-cü il ərzində mənfəət neftinin və qazın satışından daxilolmaların yataqlar üzrə strukturu (milyon ABŞ dolları ilə)

Azəri-Çıraq-Günəşli	16261,2
Şahdəniz	383,8
Balaxanı-Sabunçu-Ramana	15,0
Suraxanı	13,8
Zığ-Hövvan	11,6
Binəqədi	9,8
Kürovdağ	9,6
Qum Dəniz və Bahar	1,7
Neftçala-Xilli	1,2

Gəlir neftinin satışından əldə edilən gəlirlər xarici investorlarla neft-qaz sazişləri bağlanmış ölkənin əsas gəlir mənbəyidir.

Aşağıda Azərbaycanın bütün PSA tipli müqavilələri üçün səciyyəvi olan hasilatın bölüşdürülməsi sxemi verilmişdir.

Burada N-podratçının hasilata çəkdiyi əsaslı məsrəflərin ödənilməsi üçün lazım olan neftin həcmindən müəyyən miqdar çıxıldıqdan sonra yerdə qalan neftin miqda-

rının razılaşdırılmış faizi, P-yatağını sahibi olan ölkənin Azərbaycan mülkiyyətinə keçən gəlir neftinin faizi.

Azərbaycan müqavilələrinin şərtlərinə əsasən, hasilatın bölüşdürülməsi hər rüb-də həyata keçirilir. Azərbaycan müqavilələrində N kəmiyyət 50%-dən yuxarı olmalıdır. Bu zaman ödənilməmiş əsaslı məsrəflər müəyyən dərəcəli faizlərlə sonrakı dövrlərə keçirilir. Azərbaycan müqavilələrinin praktiki olaraq hamısında ARDNŞ və podratçının gəlir neftində paylarını müəyyən etmək üçün aşağıdakı formulla R-faktor hesablanır.

$$R(n+1) = \frac{\Sigma(CCR_n + CRFC_n + PPL_n)}{\Sigma(CCS_n)}$$

Burada CCR_n –təqvim rübünün axırında podratçının ödənilmiş əsas xərcləri; $CRFC_n$ –təq.rüb axırında podratın ödənilməsi maliyyə məsrəfləri; PPL_n –təqvim rübünün axırında podratçının aldığı gəlir neftinin dəyəri; CCS_n –təq. rüb axırında podratçının əsaslı xərcləri; Σ -cəm işarəsi.

Aşağıdakı cədvəldə ARDNŞ və podratçı arasında gəlir nefti bölüşdürülür.

Cədvəl 7

Gəlir neftinin bölgüsü

R-faktor	Gəlir neftində SOCAR-ın payı %	Podratçının gəlir neftində payı %
$R < 1,25$	50.0	50.0
$1,25 \leq R < 1,50$	55.0	45.0
$1,50 \leq R < 2,00$	60.0	40.0
$2,00 \leq R < 2,50$	67.0	33.0
$2,50 \leq R < 3,00$	77.0	23.0
$3,00 \leq R < 3,25$	82.5	17.5
$3,25 \leq R < 3,50$	87.5	12.5
$R \geq 3,50$	90.0	10.0

Hökumət və podratçının gəlir neftində paylarını müəyyən edən bu sxemdən praktiki olaraq bütün müqavilələrdə istifadə olunur. Bütün müqavilələrdə hökumətin

minimum payı 50%-ə maksimum payı isə 90%-ə bərabərdir. İlk əvvəl imzalanmış və «Əsrin müqaviləsi» adını olan «Azəri-Çıraq-Günəşli», neft yataqlarının işlənməsinə PSA tipli müqavilələr bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu müqavilədə ARDNŞ və podratçı arasında karbohidrogen gəlirlərinin bölüşdürülməsinin xüsusi formulu vardır. Belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki digər müqavilələrdə ARDNŞ və podratçı arasında karbohidrogen gəlirlərinin ilkin bölgüsü əsas etibari ilə 50%-in 50%-ə nisbətindədir. «Erkən neft» anlayışını qısa formada belə səciyyələndirmək olar Bakı Tbilis-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri istismara verilməsindən əvvəl hasil edilmiş neft. Beləliklə 2005-ci ilə qədər Bakı-Tbilis-Ceyhan neft kəmərinin gəlirlərinin bölüşdürülməsi «erkən» neft sxemi üzrə həyata keçiriləcək.

Cədvəl 8

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft fondunun 2013-cü il büdcəsi

Gəlirlərin mənbələri	Gəlirlərin məbləği /min manat/
Cəmi gəlirlər	11626 943,4
O cümlədən	
Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər	11221 286,4
Karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün ödənilən akrhesabı ödənişlər	1 661,6
Neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər	6 276,0
Dövlət Neft Fondunun valyuta aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər	379 580,7
Neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar	18 038,7
Qanunvericiliyə uyğun olaraq digər gəlirlər və daxilolmalar	100,0
Cəmi xərclər	11349 934,8
O cümlədən	
Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələləri ilə bağlı bəzi tədbirlərin maliyyələşdirilməsi	300 000,0
Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsinə transfert	9 337 000,0
Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi	80 221,3

Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsi	132 311,0
2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi	33 680,0
Azərbaycan Respublikasında bütün yaşayış məntəqələrinə çıxış imkanı yaradan yüksək sürətli fiber-optik şəbəkənin qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi	100 000,0
Neft-Qaz və Neft-kimya Kompleksinin tikintisi layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi	285 000,0
Türkiyə Respublikasında "Star" neft emalı kompleksinin tikintisi layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi	223 582,5
TANAP layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi	800 000,0
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	58 140,0

Neft gəlirlərinin reallaşdırılmasından alınan dövlət mənfəətinin əsas tərkib hissələrindən biri layihənin səhmdarlarından tutulan vergilərdir. Azərbaycanın PSA tipli müqavilələrinin vergi qoyma məsələlərinə həsr olunmuş bölməsi hökumətlə razılaşdırılan şərtlər baxımından ən dolğunu hesab edilir.

«Vergi qoyma» bölməsində karbohidrogen kateqoriyasına aid edilə biləcək xərclər qeyd edilir. Bundan əlavə, ümumi və inzibati xərclərin həddləri həmçinin əsas fondlar üzrə amortizasiya ayırmaları razılaşdırılır, bunlara bonuslar və inzibati binalar, qurğular da aid edilmişdir.

Bu müqavilənin prinsipial fərqi ondan ibarətdir ki, layihə səhmdarları mənfəət vergisini birbaşa Azərbaycanın dövlət büdcəsinə köçürürlər, halbuki əvvəlki müqavilələrdə vergilərin tərkibi hesablanır və Azərbaycan tərəfinə ARDNŞ-in mənfəət nefti ilə verilir. Mənfəət aldığı elan edən əsrin müqaviləsinin yeganə səhmdarı Britaniyanın RAMCO şirkəti oldu. Bu şirkət 2000-ci ilin dekabrında özünün 2,8% payını üç digər iştirakçıya sataraq göstərilən layihədən çıxdı.

2.2. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti və neft sektorunun rolunun qiymətləndirilməsi

Son illərdə dövlət tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində çox ciddi işlər görülmüşdür. Beləki, ölkədə pensiya və müavinətlərin məbləğinin artırılması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilməsi, az təminatlı ailələrə

dövlət diqqətinin və sosial qayğısının yüksəldilməsi bunu bir daha subut edir. Son on il ərzində çox ciddi sosial-iqtisadi islahatların aparılmasının məntiqi nəticəsi kimi əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 9,2 dəfə artaraq 18,4 manatdan 170 manata, minimum məbləği 7,1 dəfə artaraq, 14 manatdan 100 manata, yaşa görə pensiyalar üzrə əvəzetmə əmsalı 29,3 faizdən 45 faizə çatdırılmışdır.

Əhalinin həyat səviyyəsinin artması 2013-cü ildə davam etmişdir. Belə ki respublikamızda mənzil tikintisinin artması Bakıda özəl firmalar tərəfindən yaşayış evlərinin inşasının getdikcə geniş vüsət alması, ölkəyə idxal olunan avtomobillərin və məişət avadanlıqlarının sayının ilbəlil çoxalması, əhalinin alijılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi ilə ticarət dövriyyəsinin genişlənməsi və sair amillər ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına dəlalət edir.

Bundan başqa 2013-cü ildə əhalinin banklara qoyduqları əmanətlərin məbləği ilkin hesablamalara görə keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 21.2 faiz artaraq aprel ayının 1-nə 5.2 milyard manata çatmışdır. Lakin müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi bazar iqtisadiyyatının obyektiv və subyektiv çətinlikləri ilə bağlı bizim ölkəmizdə də yoxsulluq problemi vardır və bunun aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Yoxsulluğu yaradan əsas amillərdən birinin işsizlik olduğunu nəzərə alaraq, yoxsulluqla mübarizədə ölkədə əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin olunması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə önəmli yer verilir. Belə ki, ölkənin əməkqabiliyyətli əhalisinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 noyabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Proqram çərçivəsində əmək bazarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, işçi qüvvəsinə olan tələbatın stimullaşdırılması və insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, sosial cəhətdən həssas əhali qruplarının məşğulluğunun təmini, işaxtaran və işsiz şəxslərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 2013-cü ildə işsizlik səviyyəsi 5,0 faiz təşkil etmişdir. Əhalinin sosial müdafiəsinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə 30 noyabr 2012-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında 2013-cü il üçün yaşayış

minimumu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"na əsasən yaşayış minimumu ölkə üzrə 116 manat və "Azərbaycan Respublikasında 2013-cü il üçün ehtiyac meyarının həddi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"na əsasən ehtiyac meyarının həddi 93 manat məbləğində müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyən olunan istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsinə uyğun olaraq, 2013-cü ilin yanvar ayının 1-dən bütün növ əmək pensiyalarının sığorta hissəsinə 1,1 faizlik artım hesablanmışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərman və Sərəncamlarına əsasən, 2013-cü ilin sentyabr ayının 1-dən minimum əmək haqqının, əmək pensiyalarının baza hissəsinin və sosial müavinətlərin, həmçinin məcburi köçkünlərə yemək xərci üçün verilən aylıq müavinətin məbləği artırılmışdır.

Eyni zamanda ölkə başçısının müvafiq Sərəncamları ilə təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, gənclər və idman müəssisələrində çalışan işçilərin əməkhaqları 2013-cü ilin sentyabr ayının 1-dən orta hesabla 10 faiz artırılmışdır. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı"nda təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, ətraf mühitin mühafizəsi və digər sahələrdə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası uğurla davam etdirilir ki, bu da ölkədə yoxsulluğun azaldılmasında mühüm rol oynayır. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2013-cü ildə 5,3 faizə enmişdir.

Azərbaycanda mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti və makroiqtisadi vəziyyəti təhlil etmək üçün bəzi göstəricilərin 1995-2013-cü illərdə olan həcminə diqqət yetirək.

Cədvəl 9

İqtisadi göstəricilər, 1995-2013-cü illər

	1995	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Adambaşına düşən ÜDM, (cari qiymətlərlə) manat ilə	319	4603,7	4033,2	4753,0	5752,9	5966,1	6207,3
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları	82	7 118,5		17591,4	21589,0	25777,8	28010,5
Dövlət büdcəsinin kəsiri, ÜDM-ə nisbətən %-lə	-5,2	-0,03	-0,5	-0,9	0,6	-0,2	0,6
Xarici ticarət balans, ABŞ dolları ilə	-30	40586,0	8578,3	19959,5	24649,7	24507,7	13262,9

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi respublikamızda uğurla reallaşdırılan neft strategiyasının nəticəsində son illərdə ölkədə ÜDM-un səviyyəsi dəfələrlə artmışdır və bunun da sayəsində adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun da həcmi yüksəlmişdir. Bunlarla yanaşı ölkə iqtisadiyyatına bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşlarının və xarici ticarət balansının həcmi artmışdır. Bütün bu inkişafın təsiri nəticəsində respublikamızda dövlət büdcəsinin kəsri azalmışdır.

Ölkəmizdə neft sənayesinin inkişafı sayəsində ARDNŞ 2011-ci ildə Avropanın tanınmış şəbəkələrindən olan “Esso Switzerland”-in səhmlərini əldə etmişdir. Amerikanın “Exxon Mobil” şirkətinin İsveçrədəki 170-dən artıq yanacaqdoldurma məntəqəsini özündə birləşdirən pərakəndə satış şəbəkəsi, yanacaq marketinqi ilə məşğul olan bölməsi, Vangen-Oltendəki qazdoldurma zavodu, Cenevrə və Sürix hava limanlarında fəaliyyət göstərən aviasiya yanacaqdoldurma məntəqələri, eləcə də terminalara və boru kəmərlərinə malik müvafiq təchizat və paylama şirkətinin səhmləri ARDNŞ-nin mülkiyyətinə keçdi. Ötən ildən etibarən həmin aktivlər “SOCAR” brendi ilə istehlakçıların xidmətinə başladı. Bu işə yeni mənfəət mənbəyi olmaqla yanaşı, ARDNŞ-nin və bütövlükdə Azərbaycanın beynəlxalq imicinin Avropa məkanında təbliğ edilməsi baxımından əlavə imkanlar deməkdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin beynəlxalq arenada daha bir uğuru bu yaxınlarda Yunanıstanın təbii qaz nəqli sisteminin operatoru olan DESFA şirkətinin səhmlərinin 66%-nin satın alınması barədə Yunanıstanın Əmlakın İdarəedilməsi Fondu ilə prinsipial razılığın əldə olunmasıdır. DESFA-nın satın alınması haqqında qərar Yunanıstan və Azərbaycan arasında mövcud olan yüksək səviyyəli ikitərəfli münasibətlərin, həmçinin SOCAR və Yunanıstanın aparıcı enerji şirkətləri arasında əlaqələrin təzahürüdür.

Qeyd edilənlərlə yanaşı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında neft sektorunun rolunu həm də ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin maliyyələşdirilməsində neft gəlirlərinin iştirak səviyyəsilə də müəyyən etmək olar. Belə ki, 2013-cü ildə Neft Fondu əvvəlki illərdə olan layihələrin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı yeni layihələrin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə vəsaitlər ayırmışdır. Nizamnamə kapitalı 1,9 milyard ABŞ dolları təşkil edən bu layihənin səhmlərinin

40%-i (760 milyon ABŞ dolları) Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilir. 2013-cü ildə Neft Fondu tərəfi ndən 372,6 milyon manat və yaxud 475 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait “SOCAR Türkiyə Ege” Neft Emalı Zavodu layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Layihənin təməli 2011-ci il oktyabrın 25-də qoyulmuşdur. “STAR” neft emalı zavodu Türkiyənin iqtisadi cəhətdən kifayət qədər güclü hesab olunan qərb hissəsində, İzmir şəhərinə yaxın olan Əliağa liman bölgəsində inşa edilməklə İzmir və İstanbul ərazilərində daxili bazarın tələbatını ödəməyə yönəldiləcəkdir. Zavodun iri neft-kimya kompleksi olan Petkimin yaxınlığında tikilməsi şaquli istiqamətdə inteqrasiya yaratmaqla yüksək səmərəliliyə səbəb olacaqdır. Neft emalı zavodunun ümumi gücü 10 milyon ton təşkil edəcək və zavodun əsas xammal tədarükçüsü kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti çıxış edəcəkdir. Zavodun istehsal edəcəyi təqribən 1,6 milyon ton neftə Türkiyədə neft-kimya sənayesinin xarici ölkələrdən xammal asılılığını azaldacaq, dizel və aviasiya yanacağı cari hesab defisitinin azalmasına yardım edəcək və neft-kimya sənayesi məhsulları üçün xammal rolunu oynayacaqdır. Layihənin toplam dəyəri təqribən 5,6 milyard ABŞ dollarıdır. 2014-cü ildə "Star" neft emalı kompleksinin tikintisi layihəsinin maliyyələşdirilməsinə Fond tərəfindən 224 milyon manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. 30.09.2014 tarixinə Neft Fondu tərəfindən bu layihənin maliyyələşdirilməsinə ümumilikdə 596,1 milyon manat, o cümlədən 2014-cü ilin 9 ayı üzrə 223,5 milyon manat vəsait yönəldilmişdir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı Neft Fondunun vəsaitləri hesabına Xəzər dənizində yeni müasir üzən qazma qurğusunun tikintisi layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsidə həyata keçirilmişdir. Belə ki, yeni müasir üzən qazma qurğusunun tikintisi də 2013-cü ildən başlamış layihələrdəndir. Layihə büdcəsinin vəsaitinin mənbəyi layihə üzrə sifarişçi funksiyasını həyata keçirmək məqsədilə yaradılmış “Azerbaijan Rigs” MMC-nin 10%-i Dövlət Neft Şirkətinin və 90%-i Neft Fondunun vəsait hesabına formalaşan nizamnamə kapitalıdır. Nizamnamə kapitalı layihə üzrə bağlanmış podrat və subpodrat müqavilələrinə əsasən vaxtı çatan ödənişlərin edilməsi üçün lazım olan məbləğdə artırılmaqla mərhələli şəkildə formalaşdırılır. Layihə üzrə podratçı funksiyalarının yerinə yetirilməsi layihənin sifarişçisi

ilə 24 iyun 2013-cü il tarixində bağlanmış Baş Podrat müqaviləsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsi olan, Dövlət Neft Şirkətinin təsisçiliyi ilə yaradılan və Xəzər dənizində mövcud üzən qazma qurğularına sahiblik edən Kaspian Drilling Kompany Limited MMC-yə (“KDK” MMC) həvalə edilmişdir. Layihənin 42 aya başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Ayrılmış vəsait çərçivəsində alınmış aktivlər Neft Fondunun investisiya portfelinə daxil edilmişdir. Maksimal büdcə həddi 1116,7 milyon ABŞ dolları təşkil edən bu layihənin maliyyələşdirilməsinə 2013-cü ildə 215,6 milyon ABŞ dolları və yaxud 169,1 milyon manat vəsait yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu 2001-ci ildən başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin məskunlaşdırılması və sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsinə vəsait ayırır. Bu dövr ərzində Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına Ağdam, Füzuli, Biləsuvar, Goranboy, Sabirabad, Ağcabədi, Beyləqan, Qəbələ, Şəmkir, Ağstafa, İsmayıllı, İmişli, Göygöl, Bərdə, Oğuz, Şəki, Gədəbəy, Saatlı, Hacıqabul rayonlarında, Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Bakı, Gəncə, Mingəçevir, Sumqayıt, Yevlax, Balakən şəhərlərində, Mehdiabad, Ramanlı, Müşviqabad, Masazır, Pirşağı, Fatmayı və Ümid qəsəbələri ərazisində qaçqın və məcburi köçkünlər üçün hündürmərtəbəli binaların, fərdi yaşayış evlərinin, sosial-mədəni, infrastruktur və digər obyektlərin tikintisi həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə 25403 məcburi köçkün ailəsi 62 qəsəbədə tikilmiş fərdi evlərdə yerləşdirilmişdir.

2001-ci ildən 30.09.2014 tarixinədək olan dövr ərzində bu layihə üzrə tədbirlərə Fondan ümumilikdə 1711,9 milyon manat, o cümlədən cari ilin üç rübü üzrə 254,2 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Ayrılmış ümumi vəsait hesabına Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində enerji, qaz, su təchizatı və digər zəruri sosial və texniki infrastruktur sistemləri ilə təmin edilən yeni yaşayış qəsəbələri salınmışdır. Qeyd olunan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlər Dövlət Neft Fondu tərəfindən Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi, habelə Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu tərəfindən təqdim edilmiş və müvafiq qaydada əsaslandırılmış sifarişləri əsasında adı çəkilən qurumların dövlət xəzinədar-

lığndakı hesablarına köçürülür və sonra sifarişçi təşkilatlar tərəfindən podratçı təşkilatlara ödənilir. Məcburi köçkünlərin sosial, mənzil-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun təmin edilməsi tədbirləri ilə bağlı işlərin sifarişçisi kimi Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu çıxış edir. Sifarişçi təşkilat layihələrin icrasına cari nəzarəti həyata keçirir, müvafiq tenderlərin keçirilməsini və digər müvafiq prosedurların aparılmasını təmin edir, yerlərdə açılmış ofisləri vasitəsilə işlərin icrasını təşkil edir və əlaqələndirir.

Ölkəyə daxil olan neft gəlirləri strateji əhəmiyyəti olan və sosial-infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı insan kapitalının inkişaf etdirilməsi istiqamətində də istifadə edilir. Yüksək ixtisaslı kadrlara olan tələbat xarici ölkə universitetlərində təhsil alan gənclər hesabına təmin edilir. Azərbaycanlı gənclərin ölkə üçün zəruri ixtisaslar üzrə xaricdə təhsil almalarını və ölkənin inkişafının mühüm amilinə çevrilmələrini təmin etmək məqsədi ilə təsdiq edilmiş “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində gənclərin dünya reytinglərində aparıcı yerləri tutan universitetlərdə təhsili maliyyələşdirilir. “Qara qızılın insan kapitalı”na çevrilməsini hədəf alan bu proqram çərçivəsində xaricdə təhsil alan gənclərin təhsil haqqı, yaşayış, qida, yol, sığorta və digər xərcləri maliyyələşdirilir. 2008-2013-cü illər ərzində Neft Fondunun vəsaiti hesabına 2321 tələbə xarici ölkə universitetlərində təhsil almaq məqsədi ilə göndərilmişdir. 2013-cü il də daxil olmaqla proqramla göndərilən 561 tələbə məzun olmuşdur.

Artan neft gəlirləri hesabına ilk növbədə sosial siyasət sayəsində, o cümlədən az təminatlı təbəqələrin, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində də saysız tədbirlər həyata keçirilir və Dövlət Neft fondundan ilk vəsait məhz bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Belə ki, Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsində Neft Fondunun vəsaitlərindən istifadə edilmişdir. Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması (01.10.2014-cü il tarixinə) "Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması" layihəsinin əsas məqsədi Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin su təchizatı sistemləri üçün sabit su sərfinə malik etibarlı su mənbəyi yaratmaq, suyun nəqlində mövcud enerji sərfini aradan qaldırmaq və bunun müqə-

bilində 25 MVT gücündə enerji istehsal etməkdir. "Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması" layihəsinin idarə edilməsi və sifarişçisi funksiyalarının icrası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin (ARNK) 24 fevral 2006-cı il tarixli 42s sayılı Sərəncamına əsasən Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə (AMST ASC) tapşırılmışdır. Layihənin idarə edilməsini təmin etmək məqsədilə ARNK-nın 23 dekabr 2005-ci il tarixli 411s sayılı Sərəncamına əsasən işçi qrup yaradılmışdır. "Samur-Abşeron kanalı sistemi üzrə Uzunmüddətli Strategiya və Texniki-İqtisadi Əsaslandırma" 2004-cü ildə Yaponiyanın "Nippon Koei" və yerli "Sulako" şirkətləri tərəfindən hazırlanmışdır. 01 oktyabr 2014-cü il tarixinə Dövlət Neft Fondundan layihənin maliyyələşdirilməsinə dair müqavilələr üzrə ümumilikdə 1094,3 milyon manat, o cümlədən 2014-cü ilin ilk 9 ayı ərzində 24,8 milyon manat vəsait istifadə olunmuşdur. "Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması" layihəsinin tikintisi ümumilikdə AMST ASC-nin sifarişi əsasında aşağıdakı işlər çərçivəsində həyata keçirilməkdədir:

1. "Taxtakörpü su anbarının su elektrik stansiyası ilə birgə tikintisi" obyektı.

1.1. Texniki və tender sənədlərinin hazırlanması. Layihənin texniki və tender sənədlərinin hazırlanması işləri üçün müvafiq satınalma prosedurlarına uyğun olaraq "Təməlsu" şirkəti ilə 18 oktyabr 2005-ci il tarixində 0,4 milyon manat məbləğində müqavilə imzalanmış və bunun 0,3 milyon manatı dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına, 0,1 milyon manatı isə Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına ödənilmişdir.

1.2. Kompensasiyaların ödənilməsi. Bu obyektin tikintisi ilə bağlı torpaq sahələrinin ayrılmasına, mülkiyyətçilərə dəyən ziyana və itkilərə görə kompensasiyaların ödənilməsi üçün 2,4 milyon manat vəsait istifadə olunmuşdur.

1.3. Yanaşma yollarının tikintisi. Layihə çərçivəsində hazırlıq işləri üzrə yanaşma yollarının tikintisi üçün tender keçirilmiş və müvafiq satınalma prosedurlarına uyğun olaraq "Azərkörpü" ASC ilə 12 yanvar 2006-cı il tarixində 2,8 milyon manat məbləğində müqavilə imzalanmışdır. Bu müqaviləyə edilmiş 01.11.2013 tarixli 1 №-li əlavə ilə müqavilə qiyməti 5,2 milyon manat məbləğində artaraq 7,99 milyon manat məbləğində müəyyən olunmuşdur. Bu müqavilə üzrə ümumilikdə 6,4 milyon manat məbləğində vəsait istifadə olunmuşdur. Bu vəsaitin 0,8 milyon manatı

dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına, 5,53 milyon manatı isə Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına ödənilmişdir. 2014-cü ilin ilk 9 ayı ərzində bu layihə üzrə 0,97 milyon manat məbləğində vəsait istifadə olunmuşdur.

1.4. Tikinti zolağına düşən ərazidə məskunlaşmış əhəlinin köçürülməsi. Şabran (Dəvəçi) rayonunun Güləmli qəsəbəsində tikinti ərazisinə düşən ərazidə məskunlaşan qaçqın və məcburi köçkünlərin köçürülməsi üçün 70 evin tikintisi üzrə müvafiq satınalma prosedurlarına uyğun olaraq "Azəri-Servis" LTD şirkəti ilə 12 yanvar 2006-cı il tarixində 1,6 milyon manat məbləğində müqavilə imzalanmış və bu vəsaitin 0,1 milyon manatı dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına, 1,5 milyon manatı isə Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına ödənilmişdir.

1.5. Tikinti zolağına düşən neft və qaz kəmərinin köçürülməsi. Tikinti ərazisinə düşən neft və qaz kəmərlərinin köçürülməsi işləri üzrə müvafiq satınalma prosedurları çərçivəsində "Xəzərdənizneftqaz" şirkəti ilə 2006-cı ildə ümumilikdə 20,0 milyon manat məbləğində iki müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələr üzrə vəsait tam olaraq istifadə olunmuşdur.

1.6. "Taxtakörpü su anbarının Su Elektrik Stansiyası ilə birgə tikintisi" obyektı. Bu obyekt üzrə işlərin satın alınmasına dair 8 sentyabr 2006-cı il tarixində açıq tender keçirilib və "Azərkörpü" (lider), "Azərenerjitikintiquraşdırma", "Azərsutikinti" Səhmdar Cəmiyyətlərinin və "Təməlsu" (Türkiyə) şirkətinin daxil olduğu Konsorsium tenderin qalibi müəyyən edilmiş və 6 oktyabr 2006-cı il tarixində bu konsorsiumun lideri olan "Azərkörpü" SC (hal hazırda "Evrason" ASC adlanır) ilə 365,9 milyon manat məbləğində müqavilə imzalanmış, 20.10.2011 tarixli 1 №-li əlavənin edilməsi nəticəsində müqavilə qiyməti 91,96 milyon manat, 20.12.2012 tarixli 5 №-li əlavənin edilməsi nəticəsində 58,78 milyon manat və 01.11.2013 tarixli 6 №-li əlavənin edilməsi nəticəsində 16,0 milyon manat məbləğində artaraq 532,7 milyon manat məbləğində müəyyən olunmuşdur. Bu müqavilə üzrə ümumilikdə 519,7 milyon manat, o cümlədən 2014-cü ilin ilk 9 ayı ərzində 8,5 milyon manat məbləğində vəsait istifadə olunmuşdur.

2. "Taxtakörpü-Ceyranbatan kanalının tikintisi" obyektı. 2.1. Texniki və tender sənədlərinin hazırlanması. Layihə-smeta və tikinti üçün tender sənədlərinin hazırlan-

ması işləri üzrə 22 may 2006-cı il tarixində açıq tender keçirilmiş və "Texnomost"- "İrriqator" birliyi tenderin qalibi müəyyən edilmişdir. Bu işlərin müqavilə dəyəri 1,7 milyon manat müəyyən edilmiş və müqavilə üzrə vəsait tam olaraq istifadə olunmuşdur.

2.2. Kompensasiyaların ödənilməsi. Bu obyektin tikintisi ilə bağlı torpaq sahələrinin ayrılmasına, mülkiyyətçilərə dəyən ziyana və itkilərə görə kompensasiyaların ödənilməsi üçün 2,8 milyon manat vəsait istifadə olunmuşdur.

2.3. "Taxtakörpü-Ceyranbatan kanalının tikintisi" obyektı. "Taxtakörpü-Ceyranbatan kanalının tikintisi" obyektı üzrə işlərin satın alınmasına dair 24 dekabr 2007-ci il tarixində tender keçirilib və "Azərkörpü" (lider), "Çengiz İnşaat Sənayi və Ticarət A.Ş." və "Azərsutikinti" ASC-nin daxil olduğu Konsorsium tenderin qalibi müəyyən edilmişdir. 27 dekabr 2007-ci il tarixində bu konsorsiumun lideri olan "Azərkörpü" SC (hal hazırda "Evrason" ASC adlanır) ilə 260,0 milyon manat məbləğində müqavilə imzalanmış, 20.10.2011 tarixli 2 №-li əlavənin edilməsi nəticəsində müqavilə qiyməti 118,2 milyon manat, 20.12.2012 tarixli 4 №-li əlavənin edilməsi nəticəsində 11,69 milyon manat və 01.11.2013 tarixli 5 №-li əlavənin edilməsi nəticəsində 11,8 milyon manat məbləğində artaraq 401,7 milyon manat məbləğində müəyyən olunmuşdur. Bu müqavilə üzrə ümumilikdə 393,1 milyon manat, o cümlədən 2014-cü ilin ilk 9 ayı ərzində 2,4 milyon manat məbləğində vəsait istifadə olunmuşdur.

3. "Vəlvələçay-Taxtakörpü kanalının tikintisi" obyektı. 2009-cu ilin IV rübündən etibarən Vəlvələçay-Taxtakörpü kanalının bir hissəsinin tikintisi Dövlət Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilməsinə başlanılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, 18 iyun 2007-ci il tarixində müvafiq prosedura uyğun keçirilmiş tenderdə müqavilənin dəyəri ƏDV istisna olmaqla 125,1 milyon ABŞ dolları məbləğində qəbul edilmişdir. Bu obyektin tikintisinin bir hissəsi Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə İslam İnkişaf Bankı, Səudiyyə İnkişaf və OPEC Beynəlxalq İnkişaf Fondları arasında 42,6 milyon ABŞ dolları məbləğində imzalanmış kredit sazişi çərçivəsində həyata keçirilir. Bundan başqa, 21 dekabr 2007-ci il tarixli müqaviləyə edilmiş 28 sentyabr 2009-cu il tarixli əlavəyə əsasən "Vəlvələçay-Taxtakörpü kanalının tikintisi"nin Dövlət Neft

Fondu tərəfindən maliyyələşdiriləcək işlərinin həcmi ƏDV daxil olmaqla 100,1 milyon ABŞ dolları məbləğində müəyyən edilmiş, 20.10.2011 tarixli 3 №-li əlavənin edilməsi nəticəsində müqavilə qiyməti 57,2 milyon ABŞ dolları, 20.12.2012 tarixli 5 №-li əlavənin edilməsi nəticəsində 3,8 milyon ABŞ dolları və 01.11.2013 tarixli 6 №-li əlavənin edilməsi nəticəsində 5,98 milyon ABŞ dolları məbləğində artaraq 167,0 milyon ABŞ dolları məbləğində müəyyən olunmuşdur. Neft Fondu tərəfindən bu obyektin tikintisinə 129,4 milyon manat, o cümlədən 2014-cü ilin ilk 9 ayı ərzində 450 min manat vəsait istifadə olunmuşdur.

4. "Şimal çaylarında sugötürən qurğuların və nəqliyici kanalların tikintisi" obyektidir. 4.1. Texniki və tender sənədlərinin hazırlanması. Bu obyekt üzrə işçi-layihə və tender sənədlərinin hazırlanması işlərinin satın alınmasına dair Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC və Türkiyənin "Təməlsu" Beynəlxalq Mühəndislik xidmətləri ilə 30 oktyabr 2013-cü il tarixində 3,4 milyon manat məbləğində müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə üzrə ümumilikdə 3,23 milyon manat, o cümlədən 2014-cü ilin ilk 9 ayı ərzində bu layihə üzrə 509,7 min manat vəsait istifadə olunmuşdur.

4.2. "Şimal çaylarında su götürən qurğuların və nəqliyici kanalların tikintisi" (I növbə üzrə Qusarçay, Qudyalçay və Caqacuq çayları). Bu obyekt üzrə işlərin satın alınmasına dair Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC və Avro-Asiya İnşaat Korporasiyası "Evrason" ASC ilə 30 iyun 2014-cü il tarixində 56,3 milyon manat məbləğində müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə üzrə ümumilikdə 10,4 milyon manat vəsait istifadə olunmuşdur.

5. "Şabran, Siyəzən və Xızı rayonlarının ərazisində mövcud suvarılan torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılması və yeni suvarılan torpaqların istifadəyə verilməsi" obyektidir. 2014-cü ilin ikinci rübündə layihəyə yeni obyekt əlavə edilmişdir. 15.04.2014-cü il tarixində Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC və Türkiyənin "Təməlsu" Beynəlxalq Mühəndislik xidmətləri ilə bu obyekt üzrə işçi-layihə və tender sənədlərinin hazırlanması işlərinin satın alınmasına dair 8,95 milyon manat məbləğində müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə üzrə ümumilikdə 1,1 milyon manat vəsait istifadə olunmuşdur.

6. Layihənin İşçi Qrupunun saxlanması. Bu günə layihəni idarə edən işçi qrupunun saxlanması üçün ümumilikdə 3,3 milyon manat, o cümlədən 2014-cü ilin ilk 9 ayı ərzində 502,2 min manat məbləğində vəsait ayrılmışdır. 28 sentyabr 2013-cü il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin iştirakı ilə Taxtakörpü su anbarı, Taxtakörpü su elektrik stansiyası və Taxtakörpü-Ceyranbatan kanalının rəsmi açılış mərasimi keçirilmiş və bu obyektlər istifadəyə verilmişdir.

Ölkənin artan maliyyə imkanları hesabına eyni zamanda beynəlxalq əhəmiyyətli strateji infrastruktur layihələri uğurla həyata keçirilir ki, bu layihələr təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə regionun nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu layihələrdən biri olan və Dövlət Neft Fondunun maliyyələşdirdiyi layihələr sırasında mühüm yer tutan Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolunun inşası layihəsi Azərbaycanın regionda siyasi nüfuzunun güclənməsinə təkan verməklə bərabər, respublikamızın Qərbdə doğru inteqrasiyasına və Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə respublikaları arasında mövcud olan siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişafına şərait yaradacaqdır. Layihə çərçivəsində Türkiyənin ərazisində 76 km və Gürcüstanın ərazisində 26 km uzunluğunda olan Qars-Axalkalaki dəmir yolu xətinin tikintisi və Gürcüstan ərazisində 160 km uzunluğunda Axalkalaki-Marabda yolunun reabilitasiya - rekonstruksiyası işlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəti üzrə beynəlxalq layihənin həyata keçirilməsinin əsas məqsədi Trans- Avropa və Trans-Asiya dəmir yolu şəbəkələrini birləşdirmək, yük və səmnişinlərin birbaşa olaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçərək Avropa və Asiyaya çıxarılmasını təmin etməklə yanaşı, region ölkələrinin tranzit potensialının artmasına, Avropaya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə xidmət etməkdir. 2007-ci ildən etibarən həyata keçirilən bu layihənin maliyyələşdirilməsinə ümumilikdə 463,9 milyon ABŞ dolları (367,1 milyon manat), o cümlədən 2013-cü ildə 32,7 milyon ABŞ dolları (25,7 milyon manat) vəsait ayrılmışdır.

2013-cü ildə Azərbaycan vətəndaşları üçün baş verən daha bir mühüm hadisə isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 mart 2012-ci il tarixli fərmanı ilə keçmiş SSRİ dövründən qalan əmanətlərin dəyərinin müəyyən indeksləşmə qaydası ilə ödənilməsinə başlanılması oldu. Bu məqsədlə ötən 2013-cü ildə əmanətçilərə 500

milyon manat vəsait ödənilmişdir. Nəzərə alsaq ki, qaytarılacaq əmanətlərin məbləği təxminən bir milyard manat hesablanır. Deməli, 2013-cü il ərzində də bu yolla 500 milyon manat vəsait əhalinin ailə büdcəsinə daxil olmuşdur.

2.3. Neft sektorunun ölkə sənayesinin inkişafına təsiri

Yanacaq ehtiyatlarının olması hər bir ölkənin əhalisinin xoşbəxtliyinin, iqtisadiyyatın inkişafının əsasıdır. Azərbaycanın ilk sənaye sahələrinin inkişafı neftlə bağlı olub, digər sahələrin də formalaşmasına və inkişafına zəmin yaratmışdır.

Yenicə müstəqəllik qazanmış Azərbaycan üçün coğrafi mövqe ilə birlikdə təbii sərvətlərin zənginliyi qarşıya çıxan problemlərin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bir sistemin dağılıb digər sistemə keçməsi sosial-iqtisadi problemləri daha da kəskinləşdirir. Bu dövr Azərbaycan üçün də ağırlı keçdi, lakin görülmüş tədbirlər nəticəsində iqtisadi və sosial vəziyyəti xarakterizə edən Ümumi Daxili Məhsul ilbəl daha intensiv artmışdır. Bu isə sosial-iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması üçün zəmin yaratmışdır. Son on ildə əhalinin real gəlirləri bir neçə dəfə yüksəlmişdir. Şübhə yoxdur ki, bunun əsas səbəbi düzgün neft siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsidir.

Bu günə qədər bağlanmış 20 neft müqavilələrinə görə alınmış bonuslar və “Əsrin kontraktı”nın ilkin nəticələrinin iqtisadi dirçəlişə təsiri bütün sənaye sahələrində də özünü göstərməkdədir. 2013-cü ildə sənaye məhsulu istehsalı əvvəlki illərlə ilə müqayisədə artmışdır.

Ölkənin xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi birbaşa neft məhsullarından asılıdır. Neft məhsullarının artırılması isə onun istehsal, emal sahələrində istifadə edilən texniki vasitələr və onların səmərəli işindən asılıdır. Respublikada geniş inkişaf tapmış başqa sahələr yaransada, bu güclü neft kompleksi bütün dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının yenədə aparıcı istiqaməti kimi onun içtimayi-siyasi və sosial-iqtisadi həyatda baş verən hadisələrə öz ciddi təsirini göstərən həlledici sahə rolunu oynamaqda davam etmişdir.

Beləliklə, neft strategiyasının gerçəklənən məqsədləri yolunda atılan addımlar güclü və hərtərəfli inkişaf edən milli iqtisadiyyatımızın təşəkkülünün əsaslarının, ya-

radılması və mökəmləndirilməsinin yeni tarixi mərhələsinin başlandığına dəlalət edir.

Azərbaycanın zəngin karbohidrogen sərvətlərindən istifadə edilməsi miqyasının genişləndirilməsi nəticəsində əldə olunan böyük mənfəət neft-qazçıxarma sənayesinin inkişafı onunla birbaşa əlaqəsi olan və olmayan çoxlu digər sahələrin inkişafını təmin edir. Respublikamıza neft gəlirləri daxil olduğundan bu vaxta qədər ölkə iqtisadiyyatının inkişafına 130 milyard ABŞ dolları məbləğində investisiya yönəldilmişdir. Əgər 2003-cü ildə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların yalnız 26,8 faizi qeyri-neft sektorunun payına düşürdüsə, 2013-cü ildə bu göstərici təxminən 3 dəfə artaraq 75 faizə çatmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən sənayenin inkişafında yeni dövr 2003-cü ildən başlanmışdır və bu sahədə əldə edilmiş nəticələr onu söyləməyə əsas verir ki, respublika iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoru indi daha artıq önəm kəsb etməkdədir. Bu sektorda müşahidə olunan dinamizm iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı həyata keçirilən siyasətin düzgünlüyünü göstərir.

Həyata keçirilən siyasət çərçivəsində 2003-2013-cü illər ərzində qeyri-neft sektorunda iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, idxaldan asılılığın azaldılması, ölkənin ixrac qabiliyyətinin diversifikasiyası, həmçinin yerli resurs və xammalla işləyən, ixrac qabiliyyətli məhsullar istehsal edən sənaye komplekslərinin qurulması, xarici və yerli investorlar üçün cəlbedici investisiya mühitinin yaradılması, özəl müəssisələrin fəaliyyətinə dəstək verilməsi, rəqabət mühitini təkmilləşdirən institutlara diqqətin artırılması istiqamətində mühüm uğurlar qazanılmışdır.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, əhəlinin istehlak malları ilə təminatının gücləndirilməsi, infrastrukturun yenidən qurulması ilə bağlı nəzərdə tutulmuş tədbirlərin sistemli və ardıcıl reallaşdırılmasında müvafiq dövlət proqramları, o cümlədən, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında

əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramlarının icrası ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında və davamlı inkişafında mühüm rol oynamış, iqtisadi və inzibati rayonlar üzrə yatırılan investisiyalar və həyata keçirilmiş tədbirlər öz real bəhrəsini vermiş, bütün regionların iqtisadiyyatında dinamik inkişaf davam etmişdir.

Müvafiq dövlət proqramı çərçivəsində ölkə əhalisinin yerli istehsal hesabına əsas növ ərzaq məhsulları ilə təminatının səviyyəsi gücləndirilmiş, bəzi məhsullar üzrə isə tam təminat əldə edilmişdir. İdxal olunan ərzaq məhsullarının yerli məhsullarla əvəzlənməsi ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından yüksək nəticə kimi qiymətləndirilir.

Qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi, yeni texnoloji infrastrukturların qurulması, innovasiya xarakterli texnologiyaların tətbiqi, rəqabətqabiliyyətli istehsalın genişləndirilməsi, məhsul istehsalında əldə edilmiş kəmiyyət və keyfiyyət artımı ölkəmizin ixrac potensialını daha da möhkəmləndirmiş, son 10 il ərzində xarici ticarət tərəfdaşlarımızın sayı iki dəfə artaraq 155-ə çatmış, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 8,8 dəfə artmış və 2012-ci ildə qeyri-neft məhsulunun ixracı 11,2 faiz yüksəlmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 28 dekabr tarixli Fərmanı ilə Dövlət Neft Fondunun 2006-cı il büdcəsindən 90 milyon manat Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalının formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Şirkətin investisiya fəaliyyətinin məqsədinə əsasən ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin və digər kommersiya təşkilatlarının nizamnamə kapitalındakı iştirak payını, o cümlədən səhmlərini almaqla müddətli investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi təşkil edir. İnvestisiya şirkətinin fəaliyyətə başlaması nəticəsində ölkəmizdə yeni və qabaqcıl prinsiplərə cavab verən müasir investisiya mexanizminin tətbiqinə start verildi. Yeni sayılan bu mexanizmin tətbiqi sayəsində dövlət investisiyalarını müəssisələrin nizamnamə kapitalındakı paylarının alınmasına yönəltməklə bir tərəfdən bu müəssisələrin fəaliyyətinin canlanmasına nail olunur, qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə

bağlı həyata keçirilən investisiya siyasəti öz tətbiqini tapır, digər tərəfdən dövlət və özəl sektorların mülkiyyət bazaları arasındakı mütənasibliyin qorunması təmin edilir. Şirkətin səhm və istiqrazların buraxılması ilə bağlı fəaliyyəti isə ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarında canlanmanın yaranması, habelə korporativ idarəetmə formalarının inkişaf etməsi üçün əhəmiyyətli təkan ola bilər. Şirkətin müəssisələrdəki səhmlərindən əldə olunan dividendlər isə dövlətin, yəni Dövlət Neft Fondunun hesabına mədəxil olacaqdır ki, bu isə Fondun əlavə daxilolma mənbəyinin yaranması və vəsaitinin artırılması deməkdir.

Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti artıq geniş fəaliyyətə başlamış, onun tərəfindən prioritet sektor müəssisələri olan Bakı Gəmiqayırma, Qaradağ Sement, Azərbaycan Duz zavodlarının tikintilərinə, “Azertoxum”MMC-nin, “Ağstafa Aqroservis”MMC-nin, “Milk Pro”MMC-nin, “Dəvəçi Broylər”ASC-nin fəaliyyətinin təşkili və inkişafı layihələrinə payçı qismində böyük məbləğlərdə investisiyalar yönəldilmişdir.

Postsovet məkanında bənzəri olmayan, respublika iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və ixrac potensialına malik Sumqayıt Texnologiyalar Parkının birinci mərhələsi 22 dekabr 2009-cu ildə işə salınmışdır. Bu texnoparkın istismara verilməsi ölkəmizdə elektroenergetikanın inkişafına, onun mövcud potensialının daha da möhkəmləndirilməsinə, enerji müəssisələrinin yenidən qurulmasına və müasirləşdirilməsinə geniş imkanlar açır.

Bu kompleksdə daxili və xarici bazar üçün müxtəlif çeşidli məhsullar istehsal edən kabel, plastik boru, qaynar sinkləmə, ağır maşınqayırma avadanlıqları, elektron cihazlar, yüksək gərginlikli elektrik avadanlıqları və texniki qazlar istehsal edən zavodlar, günəş kollektorları və qazanlarının, mis və alüminium elektrotexniki çubuqlarının istehsalı səhmləri fəaliyyət göstərir. 21 yanvar 2012-ci ildə “DET AL Alüminium” MMC-nin Gəncə alüminium zavodu kompleksinin açılışı olmuşdur. Birinci mərhələdə yeni zavodda ildə 50 min ton ilkin alüminium istehsal edəcək 84 elektroliz təknəsi quraşdırılmışdır. Bu təknələrdə yüksək keyfiyyətli A-8, A-7E, A-7, A-6 markalı texniki baxımdan təmiz ilkin alüminium əldə edilir və müasir quru qaztəmizləmə sistemləri vasitəsilə atmosfərə atılan tullantıların 98,5 faiz təmizlənməsi həyata keçirilir. Birinci mərhələdə ilkin alüminium istehsalı üçün tələb olunan bütün

obyektlərin tikintisi başa çatdırılmış və bu layihə çərçivəsində Gəncə Gil-Torpaq Zavodunun istehsal fəaliyyəti bərpa olunmuşdur.

Yeni alüminium zavodu ilə yanaşı, Gəncədə poladəritmə kompleksinin tikintisi layihəsinin reallaşması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Dəmir filizini zənginləşdirmə, pellet, polad kürəcik və ardıcıl reduksiya zavodlarından ibarət olan “DET AL” inteqrallaşdırılmış polad layihəsinin gerçəkləşdirilməsi üçün 2012-2016-cı illərdə bu layihəyə 630 milyon ABŞ dolları məbləğində investisiya qoyulması planlaşdırılıb. Bu layihə çərçivəsində 2014-cü ildə yeni reduksiya edilmiş dəmir zavodunun, 2016-cı ildə isə Gəncədə yeni polad zavodunun tikintisinin tamamlanması, işçilərin sayı 3800 nəfərə çatdırılması nəzərdə tutulur.

Qaradağ rayonunda illik istehsal gücü 2 milyon ton olan, Ağstafa rayonunda illik istehsal gücü 1,6 milyon ton olan yeni sement zavodlarının, Naxçıvan sement zavodunun, Qaradağ Sement Zavodunda yeni quru texnologiyalı sobanın tikintisi ölkənin tikinti sənayesində mühüm bir addım olmaqla yanaşı, respublikamızda aparılan tikinti-quruculuq işlərində xaricdən idxal olunan sementin azaldılmasına və ixrac potensialının yaradılmasına imkan verəcəkdir.

Təməli 2010-cu ilin mart ayında qoyulmuş, müasir texnologiya və standartlara uyğun layihələndirilmiş, Xəzər dənizi hövzəsində yeganə olan Baklı Gəmiqayırma Zavodunda ildə 25 min ton metal konstruksiya hazırlamaq, 15 min ton və daha çox yükləyici qabiliyyəti olan tankerlər və 4 yedək-təchizat gəmisi tikmək, müxtəlif təyinatlı 80-100 gəmini təmir etmək mümkün olacaqdır.

Neft-kimya sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsi və istehsalata ən müasir texnologiyaların tətbiqi məqsədilə Azərbaycanda beynəlxalq standartlara cavab verən yeni neft-kimya və gübrə komplekslərinin yaradılması sahəsində ciddi işlər həyata keçirilməkdədir. Bu komplekslər Azərbaycanın kimya sənayesi məhsullarının çeşidinin xeyli artmasını və istehsal həcmünün genişlənməsini təmin etməklə yanaşı, ölkəmizin dünya bazarındakı mövqeyinin daha da möhkəmlənməsinə, ölkəyə valyuta axınının artımına, bütünlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli inkişafına və yüksəlişinə imkan yaradacaqdır. Yeni kompleksdə istehsal olunacaq məhsulların hər

birinə dünya miqyasında çox böyük ehtiyac vardır, onların tətbiq sahələri olduqca geniş və müxtəlifdir.

Təmali 2011-ci il dekabrın 19-da Sumqayıtda qoyulmuş və tikintisinin 2014-cü ildə başa çatdırılacağı planlaşdırılan azot gübrəsi-karbamid zavodunun inşası layihəsi “2008-2015-ci illərdə Azərbaycanda əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq hazırlanmışdır və gündəlik istehsal gücü 1200 ton ammoniyak və 2000 ton karbamid təşkil edəcək müəssisədə əsas xammal kimi milli sərvətimiz olan təbii qazdan istifadə olunacaqdır. Bu zavodun istifadəyə verilməsi yalnız kimya sənayesinin deyil, aqrar sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm addım olacaqdır.

2013-cü ildə Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq illik istehsal gücü 560 min ton olan metanol istehsalı zavodunun tikintisi başa çatdırılmışdır. Layihəyə əsasən ərazisi 25 hektar olan bu müəssisədə daha 5 istehsalın yaradılması və təbii qazın emalı yolu ilə sirkə turşusu, dimetil efir, formaldehid, melmin kimi məhsulların istehsalı nəzərdə tutulur.

Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılmasının qərara alınması neft-kimya sənayesinin inkişafı və sahibkarlığın dəstəklənməsi istiqamətində atılmış ən önəmli addımlardan biridir və hazırda burada lazımı infrastrukturun və mühəndis kommunikasiyası qurğularının yaradılması üzrə mühüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Ölkə başçısının 28 dekabr 2011-ci il tarixli fərmanı ilə Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması məişət tullantılarının emalı (və təkrar emalı), habelə yeni istehsal və xidmət müəssisələrinin təşkilində ciddi nailiyyətlərin əldə edilməsinə imkan vermişdir.

Parkların yaradılmasında əsas məqsəd ölkəmizdə yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi, Bakı şəhəri və ətraf qəsəbələrdə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasıdır.

Məişət tullantılarının emalının təşkili istiqamətində atılmış addımlar artıq real nəticələrini verməyə başlamış, ötən ilin sonunda həm böyük iqtisadi, həm də ekoloji əhəmiyyət daşıyan Balaxanı bərk məişət tullantılarının yandırılması və bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi zavodları istismara verilmişdir. Müasir texnologiyalar

əsasında qurulmuş bərk məişət tullantılarının yandırılması zavodunda zibilin yandırılması nəticəsində 37 MVt-lıq generasiya gücü əldə edilmişdir və burada istehsal olunan elektrik enerjisinin bir qismi daxili tələbata sərf edilir, böyük əksəriyyəti isə ümumi enerji sisteminə ötürülür.

Göstərilənlərdən əlavə, hazırda cari ildə istifadəyə verilməsi planlaşdırılan çoxsaylı sənaye müəssisələrinin tikintisi, o cümlədən tikinti materialları, toxuculuq, tikiş, parça boyama, plastik borular və digər plastik məmulatlar istehsalı müəssisələri, müxtəlif növ elektrotexniki avadanlıqların istehsalı və qida sənayesi zavodlarının tikintisi davam etdirilməkdədir. Sadalananlar onu təsdiqləməyə əsas verir ki, qeyri-neft sənayesi üzrə 2013-cü və sonrakı illərdə də daha yüksək artıma nail olunacaqdır.

Neft-Qaz və Neftkimya Kompleksinin tikintisi layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 sentyabr 2009-cu il tarixli 492 nömrəli Sərəncamına əsasən ölkədə yeni Neft, Qaz emalı və Neft-kimya Kompleksinin inşası ilə bağlı aidiyyəti dövlət qurumlarının nümayəndələrindən ibarət Komissiya yaradılmışdır. Nəticədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən hazırlanmış təkliflər paketi hökumətə təqdim olunmuş və aidiyyəti dövlət qurumları ilə razılaşdırılmışdır. 2018-2020-ci illərdə istifadəyə veriləcək yeni Kompleks Qaradağ və Abşeron rayonlarının sərhədində inşa olunacaqdır. Kompleksin tərkibinə Qaz Emalı Zavodu (ildə 10 mlrd. kubmetr istehsal gücü), Neft Emalı Zavodu (ildə 10 mln. ton istehsal gücü), Neft Kimya Zavodu (ildə 1,8 mln. ton hazır məhsul), Enerji Bloku və s. yardımçı infrastruktur daxil olacaqdır. Təmizlənmiş qaz və neft-emalı məhsulları əsasən daxili tələbatın ödənilməsinə yönəldiləcəkdir. Yüksək əlavə dəyər yaradan neft-kimya məhsullarının böyük hissəsinin ixrac olunması planlaşdırılır. Kompleksin istismara verilməsi ilə Bakı və Sumqayıt şəhərlərində yerləşən qaz emalı, neft emalı və neft-kimya sahələri üzrə köhnə istehsal güclərinin istismardan çıxarılması və demontajı mümkün olacaqdır. Kompleksin maliyyələşdirilməsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun da iştirakı planlaşdırılır. Layihənin maliyyələşdirilməsinin 30%-nin səhm kapitalı və 70%-nin borc kapitalı hesabına aparılması nəzərdə tutulur. Səhm kapitalının 90%-nin Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Xəzər dənizində yeni müasir üzən qazma qurğusunun tikinti layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun büdcəsinə daxil edilən digər bir layihə altıncı nəsil yarımbatan qazma qurğusunun tikintisinin maliyyələşdirilməsi layihəsidir. Son vaxtlar Xəzər dənizində işləyən şirkətlər kəşfiyyat və hasilat quyularının qazılması üçün üzən qurğuların çatışmazlığı ilə üzləşiblər. Belə qurğulara həm mövcud, həm də imzalanması planlaşdırılan Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişləri üzrə yataqların irimiqyaslı və dərin hissələrində işlənməsinə ehtiyac var. Görüləcək bütün iş həcmi yerinə yetirmək üçün mövcud qurğuların kifayət etməməsi səbəbindən, yeni kəşfiyyat quyularının qazılması üçün ən yeni və müasir qazma qurğularına ehtiyac duyulur. Xəzər dənizində yeni müasir üzən qazma qurğusunun tikintisi layihəsində Azərbaycan Respublikasının (AR) iştirak payının Dövlət Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun 2013-cü il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2012-ci il tarixli 803 sayılı Fərmanına (Fərman) uyğun olaraq həyata keçirilir. Üzən qazma qurğusunun tikintisi məqsədilə 10% Dövlət Neft Şirkətinə, 90% Kaspian Drilling Kompany limited MMC-yə (“KDK” MMC) məxsus Socar Rig Assets MMC yaradılmışdır. Dövlət Neft Fondu ilə “KDK” MMC arasında 5 iyul 2013-cü il tarixində imzalanmış nizamnamə paylarının alqı satqısı müqaviləsinə əsasən Socar Rig Assets MMC-nin 90%-lik payı üzərində sahiblik hüququ Dövlət Neft Fonduna keçmişdir. Socar Rig Assets MMC-nin fəaliyyətinə nəzarət Dövlət Neft Fondundan bir nəfər və Dövlət Neft Şirkətindən bir nəfər olmaqla ümumilikdə iki nəfərdən ibarət Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir. Müşahidə şurasının Qərarına əsasən Socar Rig Assets MMC-nin adı dəyişilərək “Azerbaijan Rigs” MMC adlandırılmışdır. “Azerbaijan Rigs” MMC-nin nizamnamə kapitalının alınması investisiya layihəsi olaraq Neft Fondunun investisiya portfelinə daxil edilir. Layihə büdcəsinin maksimum həddi 1116,7 milyon ABŞ dolları təşkil edir. Qazma qurğusunun tikintisinin 41 aya başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Bu il ərzində üzən qazma qurğusunun tikintisi layihəsi üzrə 363,5 milyon ABŞ dolları vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulur. Layinənin əvvəlindən bu günə qədər ümumilikdə

339,5 milyon ABŞ dolları, o cümlədən 2014-ci ilin üç rübü ərzində sözügedən layihəyə 123,9 milyon ABŞ dolları vəsait ayrılmışdır.

Bu gün Azərbaycan sənayesi sürətlə inkişaf edir. Məhz bu müqavilənin bəhrəsidir ki, İmişlidə Şəkər zavodu, Naxçıvanda “Lifan” markalı minik avtomobilləri istehsal edən zavod, Sumqayıtda Azərbaycan kağız və karton istehsalat kombinatı, Mis Emalı zavodu, Biləsuvarada konserv zavodu, Qaradağda “Norm” sement zavodu, Sumqayıtda Texnologiyalar və Tekstil parkları, bir sözlə, yüzlərlə sənaye və istehsal müəssisələri yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Birmənalı şəkildə demək lazımdır ki, müstəqil respublikamız son illər iqtisadi cəhətdən daha da güclənib, dünya birliyinin lider dövlətlərindən birinə çevrilib. Bütün bunlar isə Azərbaycana böyük siyasi və iqtisadi dividendlər gətirən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə işləyib hazırladığı, müəllifi olduğu yeni neft strategiyasından, “Əsrin müqaviləsi”ndən qaynaqlanır.

III FƏSİL

İQTİSADİYYATIN PERSPEKTİV İNKİŞAFINDA NEFT STRATEGİYASININ VƏ NEFT GƏLİRLƏRİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişaf istiqamətləri

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii resursları və xüsusən də xam neft və qaz resursları vardır. Mütəxəssislərin fikrincə, ölkədə neft və qaz ehtiyatları çoxdur və təxminən 90-100 ilə çatar.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının yalnız bir amil üzərində qurulması və iqtisadiyyatın yalnız bir amildən asılılığı məqsədsəuyğun hal deyildir və böhran təhlükəsi yaradır (Holland sindromu). Qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında neft sektorundan asılılıq əhəmiyyətli dərəcədə azalacaq.

Azərbaycanın iqtisadi potensialının tək neft və qaz amilindən asılı olması onun iqtisadiyyatını təhlükə altında qoyur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatı təsərrüfatın demək olar bütün sahələrini əhatə edir. Düzdü onlar əsasən hər hansı bir və yaxud bir neçə məhsul üzrə ixtisaslaşır. Bu amil ölkə iqtisadiyyatında aparıcı rol oynasa da, digər sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsini arxa planda qoymur.

İqtisadiyyatın gələcək perspektivliyini təmin edən amillərin öyrənilməsində biz diqqətimizi əsasən neft gəlirlərindən əldə olunan vəsaitə və onun istifadə olunmasına yönəldilmişdir. Neftin qiymətinin dünya bazarlarında qalxması 2005-ci ildən müşahidə olunur. Respublikamızda neft daşıyıcılarının bahalaşması əsasən dünya maliyyə bazarlarında baş verən kəskin dəyişikliklərlə izah oluna bilər. Ümumiyyətlə neftin qiymətinin qalxması neft hasil edən ölkələrin təbii tələbatları ilə bağlıdır.

İlk baxışdan bu kimi proqnozlar neft ixracatçısı olan Azərbaycan üçün əlverişli görünür. Lakin, neft gəlirləri ilə əlaqədar ölkəyə valyuta axını makroiqtisadi müstəvidə qeyri-neft sahəsinin rəqabət qabiliyyətini aşağı salır. Belə vəziyyətdə iqtisadi artımı dəstəkləyə biləcək addımların atılması zəruridir.

Müasir dövrdə yaranmış sosial-iqtisadi şəraitdə ölkənin neft imkanlarını şifir-tmək, onun bütün problemlərin həlli vasitəsi kimi qiymətləndirmək iqtisadi inkişaf üçün çox qorxuludur. Dünya ölkələrinin təcrübəsi sübut etmişdir ki, neft və ya təbii resursu xammal şəkildə ixrac edən ölkələrin əksəriyyəti sonda gözlənilən nəticəni əldə edə bilmirlər. Məsələ burasındadır ki, neftin ixracı nəticəsində ölkəyə daxil olan xarici valyutanın özü ciddi iqtisadi və sosial problemlərin meydana çıxması mənbəyinə çevrilə bilər. Bu o zaman baş verir ki, nə vaxt ölkə neftdən əldə etdiyi mənfəəti xaricdən alınan real resurslara çevirir. Və sonra onlardan investisiya və istehlak üçün istifadə edir. Birbaşa istehlaka gedən xaricdən gətirilmiş çox işlənən ərzaq və sənaye məhsulları aydın məsələdir ki, ən yaxşı halda cari tələbatı ödəyir və iqtisadiyyatın gələcəkdə inkişaf etdirilməsi üçün heç bir zəmin hazırlamır. Investisiya üçün ayrılan vəsait bundan fərqli olaraq daha səmərəli görünür. Lakin sonda bu istənilən nəticəni vermir. Ona görə ki, investisiyadan istifadə edib, istifadəyə verilən müəssisələrin məhsulları əksər halda istər daxili istərsə də xarici bazardakı çox qızğın rəqabətə davam gətirə bilmirlər. Başlıca səbəb yenə də odur ki, xam neftin satışından əldə edilən vəsait hesabına daxili bazar müxtəlif çeşidli, yaxşı keyfiyyətli və hətta ucuz ərzaq və sənaye malları ilə doldurula bilər. Buna görə də çalışmaq lazımdır ki, dünyanın bir neçə xam neft ixrac edən ölkələrində baş verən xoşagəlməz hallar Azərbaycan da da baş verməsin. Bu xoşagəlməz halın mahiyyəti ondadır ki, neftdən daxil olan mənfəətin ilbəl artması ölkələrin sənaye və kənd təsərrüfatı bölmələrində istehsalın geriliyinə və ən yaxşı halda isə stoqnasiya vəziyyətinə düşməsinə gətirib çıxarır. Belə hal isə bir qayda olaraq ölkədə sosial-iqtisadi gərginliklərin meydana çıxması üçün yeni mənbə yaratmış olur. Hesab edirik ki, belə hallar Azərbaycan da baş verməyəcək. Bu sahədə elm tutumlu məqsədli proqramlar işlənilib hazırlanmalıdır.

Bəs nə etmək lazımdır ki, neftdən əldə edilən mənfəət hətta uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətə xeyir gətirsin? Bunun üçün ilk növbədə iqtisadiyyatın qeyri-neft bölmələrində prioritet sahələr təyin edilməli və onların inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutan məqsədli proqramlar tərtib edilməlidir. Əsas güc mərkəzi kimi yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri üçün elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini özündə əks etdirən texnika və texnologiyaların alınmasına verilməlidir. Burada maliyyə

mənbəyi kimi neftdən alınan gəlirdən istifadə edilməsi istənilən nəticələr verilə bilər. Sənayenin digər sahələrində məsələn metalurgiyanı, maşınqayırmanı, kimya sahəsinin və s bu yolla dirçəltmək və onları yeni texnika və texnologiya ilə təhciz etmək lazımdır. Yəni çalışmaq lazımdır ki, neft mənfəəti istehlak səmərəsi verən maliyyə mənbəyindən istehsal səmərəsi verən maliyyə mənbəyinə çevrilsin. Bu yolla əldə edilən istehsal sahələri cəmiyyətin üzvlərini iş yerləri ilə təmin edər, büdcəyə samballı vəsait gətirər, tikilən müəssisələr isə neft dollarından gələcək nəsillərə yadigar kimi qalar. Neftdən alınan gəlirin səmərəliliyini neft bölməsinin özündə də artırmaq olar. Bunun üçün:

Bircinsi, neft emalı zavodlarından tam istifadə etmək lazımdır. Məlumdur ki, hələ keçmiş SSRİ dövründə respublikamızda 20 milyon ton neftdən də çox xam neft emal edə bilən zavodlar tikilmişdi. Bu gün onların gücündən az istifadə edilir. Bir səbəbdə emal etmək üçün xam neftin olmamasıdır. Digər səbəb də var, texnoloji avadanlıqların modernləşdirilməsi və yaxud da yeniləşməsi zərurəti ortaya çıxıb. Hər iki halda tələb olunan vəsaiti neft dolları hesabına əldə etmək olar. Məsələ bu şəkildə həll edilərsə, biz eyni zamanda xarici investirlərin diqqətini iqtisadiyyatın qeyri-neft və neft emalı sahələrinə cəlb etmiş olarıq. Bu yolla minlərlə iş yerləri yaranar və ölkənin iqtisadiyyatı güclənmiş olar. Həm dövlət həm də əhali istehsaldan varlanar.

Neftdən alınan gəlirdən istifadə edilməsinə yaradıcı münasibət bəslənilməsinin zəruriliyi BMT və ve Beynəlxalq Bankın təşkil etdikləri tədqiqatların nəticələrində sübut etmişdir. 1970-1989-cu illəri əhatə edən tədqiqat işi ümumilikdə 97 ölkəni əhatə etmiş və aydın olmuşdur ki, təbii resurslar ixrac edən ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı, belə resursları olmayan ölkələrlə müqayisədə daha zəif olmuşdur. Xam neft ixracından əldə olunan mənfəətin xərclənməsi məsələsinin aktuallığını da artırır. Bu da ABŞ dolları ilə milli valyutanın məzənnəsidir. Məsələ burasındadır ki, xam neftin ixracının ilbəlilə arması ilə paralel olaraq xarici valyutanın ölkəyə axını da güclənir.

Gələcək dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının sənayesi sürətlə inkişaf edə bilər. Bu nəticəni çıxarmağa ölkənin malik olduğu ilkin şərtlər və kifayət qədər olan təbii resurslar imkan verir. Təbii məhdudiyət rolunu isə ancaq suyun nisbətən az olması və quru yanacağıın olmaması oynayır. Təbii şərtlərə və resurslara bir neçə

aspektə yenidən baxıla bilər. Yenidən öyrənməkdə məqsəd yaxın gələcəkdə sənayeni istehsal və ərazi cəhətdən inkişaf etdirməkdir. İlk növbədə təbii resursların sənaye üçün istifadə edilməsi mümkünlüyü öyrənilməlidir. Resursların komponentliyi aşkar edilməli və onların kompleks emal edilməsi imkanları ortaya çıxarılmalıdır. Sənayenin səmərəli strukturunu formalaşdırmaq üçün vacib sayılan məsələ təbii resursların və təbii şəraitin hansı istiqamətdə dəyişəcəklərini qabaqcadan təyin etməyə çalışmaq lazımdır. Bu ilk növbədə sənayenin mütərəqqi strukturunu formalaşdırmaq üçün vacib məsələdir. Ən başlıca məsələlərdən biri sənayeni ərazi üzrə təşkil edən amil və şərtləri öyrənərkən ölkənin sərəncamında olan bütün növ resursların həcmnin təyin edilməsi və onlardan istifadə edilməsi imkanlarını araşdırmaqdır. Sənaye üç istiqamətdə inkişaf etdirilməlidir.

Birinci istiqamətin göstəricisi sənayenin ümumi məhsulunun müqayisəli qiymətlərlə həcmi ola bilər. Yəni hansı yolla olursa olsun sənayenin ümumi məhsulunun həcmi artırılır. İkinci istiqamət sənayenin sahə strukturunun təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsinə qiymət vermək üçün sahə strukturunu xarakterizə edən sistem göstəricilərdən istifadə olunmalıdır. Sənayedə fəaliyyət göstərən sahələrin sayı, tərkibi, onların arasında formalaşmış nisbətlər, sahələrdə buraxılan məhsulların nomenklaturası, çeşidli, rəqabət xarakteristikaları və s bu kimi göstəricilər belə göstəricilərdəndir. Üçüncü istiqamət sənayenin ərazi üzrə strukturunun yaxşılaşdırılması olmalıdır.

Əlbətdə üç istiqamətin üçü də bir-birilə qarşılıqlı bağlı olan məsələlərdir. Sənayenin ərazi üzrə təkmilləşdirilməsi bir neçə istiqamətdə ölkə üçün səmərəli ola bilər: Yeni iş yerləri yaranar, əhalinin ölkədaxili miqrasiyası zəifləyər, əhalinin yaşayış tərzini dəyişər, sosial mühit sağlamlaşar. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas məsələ vətənimizdə sahibkarlıq ordusunu yaratmaq olmalıdır. Bu məsələdə təbii resursdan istifadə edilməsinə əsaslanırıq. İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini, ayrı-ayrı bölgələrin kompleks inkişafını tələb edirlər.

Azərbaycan Respublikasında sənayeni və xüsusən də onun neftlə əlaqədar olmayan sahələrini gələcəkdə inkişaf etdirmək üçün təbii zəminlər vardır. Bunlardan biri respublikanın münasib relyef şəraitinə mənsub olması və digər kifayət qədər yana-

caq-enerji və mineral-xammal resurslarının olmasıdır.

Ümumi şəkildə geoloji cəhətdən öyrənilmiş bir sıra faydalı qazıntılar vardır. Bunlardan filiz mənşəli faydalı qazıntıları, qeyri-filiz faydalı qazıntıları, rəngləri, əhəngi, kvarsı, nadir elementləri, mineral suları və s göstərmək olar.

Münasib ərazinin və təbii şəraitin olması sənayenin emal sahələrinin inkişafı üçün yaxşı imkan yaradır. Dünyada məlum olan iqlim qurşaqlarının çoxunun Azərbaycan da olması sənayenin xammal bazasının genişləndirilməsi üçün yaxşı şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin süni balıq yetişdirilməsi üçün gözəl inkişaf perspektivləri vardır. Bunun başlıca amili havanın yüksək orta illik hərarəti və il ərzində günəşli günlərin çox olmasıdır.

Sənayedə istifadə olunması üçün Azərbaycanın kifayət qədər bitki növləri vardır. Təbii bitki resursları imkan verir ki, respublikada qida məhsulları üzrə bolluq yaradılsın, yüngül və yeyinti sənayələrinin inkişafı üçün xammal bazası genişləndirilsin.

Azərbaycan Respublikasında sənayenin gələcək inkişafını təmin etmək üçün təbii zəminlərdən başqa iqtisadi, elmi, texniki və texnoloji zəminlər də mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasında sənayeni inkişaf etdirmək üçün material-texniki baza kifayət qədər vardır. Əsas fondların dəyəri 2013-cü ildə 53529 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun da 69,7 faizi əsas istehsal fondlarının payına düşür. Nəzərə alsaq ki, hazırda bu fondlardan istifadə səviyyəsi tələb olunandan çox aşağıdır, sənayeni gələcəkdə inkişaf etdirmək üçün daxili imkanların olması məlum olur.

Əldə olunan əsas istehsal fondları təbii resurslarla birlikdə sənayenin ərazi cəhətdən təşkilini yaxşılaşdırmaq üçün münasib şərait yaradır. Çatışmayan cəhət odur ki, əsas istehsal fondları Azərbaycanın iqtisadi rayonları arasında qeyri -bərabər şəkildə formalaşmışdır.

Bundan başqa nəqliyyat şəbəkəsində Azərbaycanda sənayeni inkişaf etdirmək üçün zəmin rolunu oynayır. Demək olar ki, respublikanın bütün sənaye qovşaqlarının dəmir yollarından aralılığı 30 km-ə qədərdir.

Ümumiyyətlə götürdükdə yaxın gələcəkdə Azərbaycan Respublikasında işçi qüvvəsinin təbii artımı, müxtəlif səbəblərdən indi faydalı ictimai işlə məşğul olmayan

iqtisadi fəal əhalinin istehsala cəlb edilməsi, elmi-texniki tərəqqi nailiyyətlərinin istehsala tətbiq edilməsi nəticəsində xalq təsərrüfatının digər sahələrində sənayenin həm intensiv və həm də ekstensiv inkişaf etdirilməsi üçün gözəl zəmindir. Bu sahədə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin əsas vəzifəsi məqsədli proqramlar tərtib edib həyata keçirmək və ilk növbədə daxili imkanları səfərbər etməklə ölkədə işsizliyin azaldılmasına, işləyən müəssisələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə iqtisadi rayonların kompleks inkişaf etdirilməsinə, iqtisadiyyatın respublika ərazisində proporsional yerləşdirilməsinə və ən başlıcası isə maddi enerji, təbii və insan resurslarından tam səmərəli kompleks istifadə edilməsinə nail olmaqdan ibarət olmalıdır.

Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri formalaşdırılarkən nəzərə almaq lazımdır ki, müasir şəraitdə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında sənayenin rolu daha da artır.

Azərbaycan Respublikasında əmək resursları artıqlığı mövcud olduğuna görə sənayenin əmək tutumlu sahələrinin inkişaf etdirilməsinə diqqət artırılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, qadınların arasında işsizlik daha çoxdur. Qadınlara xoş gələn iş yerlərinin yaradılmasını nəzərdə tutan məqsədli proqramların tərtib edilib həyata keçirilməsi vaxtı çatmışdır.

Sənayenin inkişafı və xüsusəndə emal müəssisələrinin kütləvi şəkildə yaradılması zəruriliyi bir mühüm cəhətdən meydana gəlir. Bu cəhət kənd təsərrüfatı ilə əlaqədardır. Statistik məlumatlara görə iqtisadi fəal əhalinin 40 faizdən çoxu kənd təsərrüfatında çalışır. Sırr deyildir ki, bunların çoxu özəlləşdirmə nəticəsində quru torpaq alan və onu becərməyə çətinlik çəkən rayon və kənd əhalisidir. Kənd təsərrüfatında islahatlar öz bəhrəsini hərtərəfli göstərməyə başladıqdan, kənd təsərrüfatı proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması istehsalın təşkilinin yaxşılaşdırılması nəticəsində yaxın gələcəkdə çoxlu sayda kənd təsərrüfatı işçisi ixtisara düşür. Onların da işlə təmin edilməsi ağırlığı yenədə sənayenin üzərinə düşəcək. Bu təkcə bizim respublikamızda belə deyildir.

Sənayenin qeyri neft bölməsində yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsi imkanları daha çoxdur. Belə imkanlar həmişə olub və tarix göstəri ki, dövlət tərəfindən müəyyən qayğı göstərilən dövrlərdə Azərbaycan da yüngül sənaye inkişaf etdirilib məsələn

keçmiş SSRİ-də Azərbaycan da 220-dən çox yüngül sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.

Ümumiyyətlə gələcək dövrlərdə Azərbaycanda yüngül və yeyinti sənayelərini sürətlə inkişaf etdirmək üçün lazımı iqtisadi şərait vardır. Yeyinti və yüngül sənayesini səmərəli inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan ərazisində joğrafi tədqiqatları gücləndirmək, müəssisələrin məqsədyönlü yerləşdirilməsi sxemini tərtib etmək və yerli resurslardan ilk növbədə insan resurslarından səmərəli istifadə etməklə yüngül və yeyinti sənayelərin sahə komplekslərinin ərazi cəhətdən formalaşmasını elmi cəhətdən formalaşdırmaq lazımdır. Ərazilərin öyrənilməsi yeyinti sənayesini inkişafında mümkün daxili imkanlarında ortaya çıxmasına səbəb olar.

Neft emalı, neftin dərin emalı sahəsində daxili imkanlar kifayət qədərdir. Azərbaycan da 22 milyon ton neft emal etmək olar. İstehsal güclərindən istifadə layihə səviyyəsinə qaldırmaqla neft ayırma sənayesinin intensiv inkişafını təmin etmək olar.

Qey edək ki, Azərbaycanın gələcəkdə daha sürətlə inkişaf etməsi üçün çox yaxşı imkan vardır. İnsan və təbii resursları nisbətən yaxşı şəraitdə yerləşib. Ölkənin yaxşı savadlanmış işçi qüvvəsi formalaşır. Kənd təsərrüfat istehsal və istərsə də əhalinin məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək baxımından iqtisadiyyatın mühüm sektoru kimi qalmaqdadır. Bu sahənin daxili imkanlarından hələlki lazımı səviyyədə istifadə edilmir. Təbii şərait tələb olunan torpaq sahələrinin olması imkan verir ki, kənd təsərrüfatı xammalı bazasında müxtəlif sənaye məhsulları istehsal edilsin və həm daxili həm də xarici bazara çıxarılsın. Məhsulların diferensiasiyası imkanları da böyükdür. Məsələyə yaradıcılıqla yanaşıllarsa üzumdən, pomidordan, kartofdan, alma və armuddan, ətdən, süddən, qozdan-fındıqdan, texniki bitkilərdən və s kənd təsərrüfatı məhsullarından müxtəlif oricinal məhsullar hazırlayıb daxili və dünya bazarına çıxarmaq olar. Ən önəmlisi budur ki, əhali üçün yeni iş yerləri yaradılar. Dövlətin büdcəsinə isə çoxlu əlavə vəsait daxil olar.

Ölkədə iqtisadiyyatın tarazlı və dayanıqlı inkişafını təmin etmək, əhalinin sosial rifahını yüksəltmək, habelə sosial-iqtisadi inkişafın cari, orta və uzunmüddətli dövrləri arasında üzvi bağlılıq və qarşılıqlı uzlaşma yaratmaqla, eləcə də cəmiyyətin bütün istiqamətlərdə tərəqqisini sürətləndirməklə, inkişafın keyfiyyətcə yeni modelini

formalaşdırmaq Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətində mərkəzi yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 29 noyabr tarixli 1862 nömrəli Sərəncamına əsasən, müvafiq dövlət orqanlarının, elmi təşkilatların və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin iştirakı ilə, həmçinin ölkədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq şəraitində “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası hazırlanmışdır.

Hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini sürətləndirmək, neft gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf tempini gələcək illərdə də qoruyub saxlamaq və onun ixrac imkanlarını genişləndirməkdir. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülmüşdür və nəzərdə tutulur ki, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi qeyri-neft ixracının artımına səbəb olacaqdır. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradacaqdır.

Fikirmizcə, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının gələcək perspektivlərinə nai olmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar:

- Ölkə iqtisadiyyatının mövcud strukturunu nəzərə almaqla konkret sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə sənaye şəhərciyinin yaradılması, xüsusilə Azad İqtisadi Zonaların (məsələn: Yeni Yaşma) təsis edilməsi istiqamətində fəaliyyəti sürətləndirmək lazımdır. Respublika ərazisində AİZ-lərin yaradılması məsələsində ilkin variant kimi Azərbaycan-Gürcüstan və Azərbaycan-Türkiyə sərhəd ərazisində təşkil olunması nəzərdən keçirilməlidir. Bunun nəticəsində, qeyd olunan ərazilərdə iqtisadi inkişaf baş verər, ölkənin iqtisadi əlaqələri genişlənər və eyni zamanda, Azərbaycanın regionda siyasi və iqtisadi durumu daha da möhkəmlənər.

- Müalicə-istirahət və turizm təsərrüfatı kompleksinin böyük miqyasda inkişafı üçün Azərbaycan Respublikası müstəsna əlverişli şəraitə malikdir. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün onun kifayət qədər yerli əmək ehtiyatları vardır. Turizm sənayesinin başqa sahələrdən əsasən fərqləndirən cəhətlərdən biri də ona qoyulan vəsaitin tez bir

zamanda böyük mənfəətlə əldə edilməsidir. Bu sahənin respublika daxilində geniş miqyasda inkişafı üçün xeyli zəngin imkanlara malik olan müalicə-istirahət mərkəzlərinin yaradılması vacib məsələlərdən hesab olunur.

Respublikamızda turizm industriyasının inkişaf etdirilməsi üçün bütün imkanlar vardır. Buraya həm təbii-coğrafi şərait, həm də iqtisadi amillər daxildir. Regionlarda turizm industriyasının inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə onların iqtisadi potensialı və səmərəliliyi öyrənilməlidir. Bütün amillər nəzərdən keçirildikdən sonra (təbii-coğrafi şərait, iqlim amili, müalicəvi və mineral sular) bu sahəyə investisiya yatırımları qoymaqla, böyük iqtisadi sərmayə əldə oluna bilər.

- Təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi, onların sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanan yeni sənaye mərkəzlərinin yaradılması tələb olunur. Belə bir müəssisələrdən biri Qəbələ rayonunda “Qəbələ” meyvə şirələri zavodunu misal göstərmək olar. Gələcəkdə də digər regionlarda bu tipli müəssisələrin yaradılması üçün böyük potensial imkanlar vardır.

- Yeni istehsal sahələrinin yaradılması və sənaye sektorunda yeni texnologiyaların tətbiqi. Təsərrüfat sahələrində maddi-texniki bazanın yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün böyük imkanlar vardır. Bununla yanaşı yığılan məhsulların müasir tələblər səviyyəsində saxlanılması məqsədi ilə müvafiq maddi-texniki bazanın yaradılması tələb olunur. Bölgələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanılması və satışı bazarı infrastrukturunun təmin edilməsi, topdansatış xidmətinin genişləndirilməsi yolları ilə yanaşı respublika daxilində aqroservis, toxuculuq, damazlıq, emal sənaye müəssisələrinin inkişafı və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Bunun üçün ilk növbədə yerli və xarici iş adamlarının bu sahəyə sərmayə yatırımları tələb olunur.

- İqtisadi islahatların əsas istiqaməti olan bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün yerli və xarici investorların cəlb olunması.

Qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın gələcək inkişaf perspektivlərini təmin edə bilər.

3.2. Qeyri-neft sektorunun inkişafında neft gəlirlərinin rolu

Dünya ekspertlərinin hesablamalarına görə Xəzər bölgəsi həqiqətən böyük neft və qaz ehtiyatına malik olub, bəzi İran körfəzi ölkələri ilə müqayisəyə, hətta rəqabətə qadirdir. Son hesablamalara görə bu ehtiyat 200 milyard barrel həcmindədir. Xəzər bölgəsinin Azərbaycan sektoruna aid hissəsində neft ehtiyatlarının müqavilə ərazilərində 4,5 milyard ton həcmində olması dünyanın 15 ölkəsinin 33 kompaniyasını 57 milyard dollar sərmayə qoymağı proqnozlaşdırmağa sövq etmişdir. Neft ixracının və gələcəkdə həmçinin neft məhsullarının ixracının artması büdcə gəlirlərinin də əsaslı surətdə artmasına və deməli sosial-iqtisadi problemlərin daha tezliklə aradan qaldırılmasına imkan yaradacaqdır.

Neft hasilatı sənayesinə qoyulan xarici investisiya Azərbaycanda yeni texnikanın və texnologiyanın mənimsənilməsinə, neft sənayesinin əsas istehsal fondlarının təzələnməsinə, yeni infrastrukturanın yaradılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına və sosial problemlərin həllinə geniş imkan yaradır. Lakin neft hasilatı sənayesi özünə-məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu sahəyə investisiya qoyuluşu ilk növbədə risk amili ilə əlaqədardır. Çünki neft təbii şəraitdən və onun dəyişkənliyindən, neft və qaz yataqlarının mənimsənilməsinin başlıca texniki-iqtisadi göstərijilərinin ehtimal xarakteri daşması, investisiya qoyuluşunun neft yataqları üzrə kəskin dəyişikliyə malik olması, neft və qaz layihələrinin həyata keçirilməsi müddətinin uzun müddətli xarakterə malik olması, neftin keyfiyyətindən və s. asılıdır. Bundan əlavə investisiya qoyuluşu üçün çox təhlükəli risklər də vardır. Bunlara neft və qaz yataqlarının açılması, yataqların rentabelli olması, yataqların geoloji-mədən xarakteristikasının müəyyən edilməsində yol verilən səhvlər və diqqətsizlik, neftə satış bazarlarında olan tələb və təklifin vəziyyəti, nəqliyyatda olan çətinliklər və s. ilə əlaqədardır. Məhz buna görə də neft və qaz hasilatı sənayesinə investisiya qoyuluşu zamanı yuxarıda göstərilən amillər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Artıq Respublikamızın neft müqavilələri layihələlərin həyata keçirilməsi nəticəsində külli miqdarda iqtisadi dividendlər əldə edilmişdir. Beləki ölkə üzrə neft hasilatı sənayesində beynəlxalq standartlara cavab verən texnika və texnologiyaların tətbiqindən, həmin sənaye sahəsi əvvəlki illərə nisbətən xeyli inkişaf etdirilmişdir. Lakin

ölkə iqtisadiyyatının bir sənaye sahəsində yönəltməklə, iqtisadi inkişafa heç vaxt nail olmaq olmaz. Ən azı ona görəki bu dünyada heç bir şey daimi olmadığından, neft məhsulu da əvvəl-axır tükənəcəyi nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa bu hal əgər belə davam etdirilsə milli iqtisadiyyatın həmin sahədən asılılığı yaranacaqdır və buda gələcəkdə çox böyük həll olunmayan problemlər ortaya çıxıb bilər.

Bunun qarşısını almaq üçün milli iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına diqqət xeyli artırılmalı və neft sektorundan asılılığı azaldılmalıdır. Burada ilk əvvəl neft hasilatından və onun xammal forması kimi ixracından gələn bütün gəlirləri neft sənayesinin digər sahələrinə neft: emalı sahəsinə, neft maşınqayırma sənayesinə və neft sənayesi ilə bağlı olan digər sənaye sahələrinə yönəltməklə daha sonra isə buradan da əldə edilən külli miqdarda pul vəsaitini vaxt itirmədən və planlı şəkildə ölkənin digər qeyri-neft sektoruna istiqamətləndirməklə nail olmaq olar. Məhz belə olan halda milli iqtisadiyyatı tam inkişaf xəttinə çatdırmaq mümkün olur. 2013-cü ilin sonunadək Dövlət Neft Fonduna 81 milyard manatadək vəsait daxil olub ki, bunun da 51,2 milyard manatı yaxud 63,2 faizi artıq xərclənib. Bundan başqa 2006-2013-cü illər ərzində ABƏŞ-in xətti ilə dövlət büdcəsinə 10,1 milyard manat daxil olub. Neft gəlirləri üzrə bu iki mənbədən 2013-cü ilin sonunadək ölkəmizin əldə etdiyi 91 milyard manat vəsaitin 61,3 milyard manatı (67,3 faizi) müxtəlif məqsədlərə sərf edilib. Neft gəlirlərinin həcmi dünya bazarında neftin qiymətləri ilə birbaşa bağlıdır, lakin son illər neftin dünya bazar qiymətləri ölkəmiz üçün sərfəli vəziyyətdədir. Son illər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin yarısından çoxu (55-60 faizi) Neft Fondunun transfertləri hesabına formalaşır. Bundan başqa, digər mənbələr üzrə də neft gəlirləri nəzərə alınsa dövlət büdcəsi gəlirlərinin 75-80 faizi birbaşa neft sektoru ilə əlaqəlidir. Böyük neft gəlirləri ölkədə iqtisadi fəallığın yüksəldilməsində, ÜDM-in artımında, strateji valyuta ehtiyatlarının formalaşmasında və başqa sahələrdə əhəmiyyətli təsirə malikdir. Bununla yanaşı, neft gəlirləri manatın məzənnəsinin möhkəmlənməsi, inflyasiya prosesi, dövlət vəsaitlərinin istifadə edilməsində şəffaflığın olmaması və korrupsiyanın geniş yayılması kimi hallarla müşayiət olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, böyük neft gəlirlərinin daxil olmağa başladığı 2005-ci ilin büdcəsi ilə müqayisədə 2013-cü ilin büdcəsində dövlət investisiya xərcləri 43,2 dəfə artdığı

halda, təhsil xərcləri 3,9 dəfə, səhiyyə xərcləri 5,4 dəfə, elm xərcləri isə 4,3 dəfə artıb. Azərbaycan neft hasilatının pik həddini keçib, bundan sonra hasilat azalmağa meyilli olduğundan neft gəlirlərinin azalması baş verəcək. Bütçə gəlirlərinin azalmasının qarşısını almaq üçün ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinin bütçəyə töhfəsini artırmaq üçün hökumət iqtisadi şaxələnmə siyasətini bəyan edib.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, neft və qaz gəlirlərindən uzunmüddətli istifadə xüsusi prinsiplərə əsaslanmalıdır. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

-uzunmüddətli dövr üçün neft və qaz gəlirləri hesabına xərclərin proqnozlaşdırılması zamanı dəyişməz real xərclər prinsipi əsas götürülür və bu strategiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində nəzərdə tutulan xərclər üçün illik limit müəyyən edilir;

- neft və qaz gəlirlərindən daxilolmalar zirvə səviyyəsinə çatdıqda onların 25 faizdən az olmayan hissəsi yığıma yönəldilir;

- neft və qaz gəlirlərinin qəbul edilmiş xərcləmə qaydaları neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində dəyişməz qalır və bu zaman dəyişməz real xərclər prinsipi əsasında proqnozlaşdırılan xərclər limitinə riayət olunur;

- ortamüddətli dövr ərzində xərclərin həcmi uzunmüddətli dövr üçün müəyyən edilmiş limitlər nəzərə alınmaqla, qeyri-neft kəsiri (neft sektoru nəzərə alınmadan ölkənin icmal bütçəsinin gəlirləri və xərcləri arasında fərq) əsasında müəyyən edilir. Növbəti ilin xərcləri ilə əvvəlki ilin xərcləri arasında kəskin artıb-azalmalar arzuolunmaz hesab edilir və qeyri-neft kəsirinin kəskin dəyişməsinə yol verilmir;

- investisiya yönümlü xərclər hər il üçün tərtib olunan ortamüddətli Dövlət Investisiya Proqramı çərçivəsində həyata keçirilir.

Hal-hazırda respublikamızda normal rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və perspektiv inkişafı qeyri-neft sektorunun inkişafından bilavasitə aslıdır. Beləki, ölkə iqtisadiyatında qeyri-neft sektorunun əhəmiyyəti aşağıdakı amillərlə əlaqələndirilir:

- 4,7 milyon nəfər məşğul əhalinin təxminən 4,6 milyonu qeyri-neft sektorunda çalışır, o cümlədən muzzdla çalışan 1366,9 min işçinin 1330 mini qeyri-neft bölməsinin payına düşür;

- daxili tələbatın ödənilməsində idxaldan asılılıq azalır, idxal inflyasiyasını məhdudlaşdırır;
- dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas qaynaqlarından biri hesab edilir;
- ölkənin rəqabətqabiliyyətini artırır;
- neft tükəndikdən sonra ölkə iqtisadiyyatının zamanətçisi rolunu oynayır.

Bəhs etdiyimiz arqumentlərə diqqət etdikdə qeyri-neft sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyəti və gələcəyində oynadığı rolun nədən ibarət olduğunu təsəvvür etmək daha da asan olur. Belə ki, ölkə ÜDM-nin 40 faizdən bir az artığını əhatə edən neft sektorunda məşğul əhalinin təxminən 2 faizi işlə təmin edilib. Digər 98 faiz əmək qabiliyyətli vətəndaşlarımız isə iqtisadiyyatın neftdən kənar sektorlarında fəaliyyət göstərməklə daxili tələbatın genişlənməsinin əsas amilidir. Eyni zamanda, yoxsulluğun azaldılmasında böyük pay məhz bu sektora aiddir.

Ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, əhalinin gündəlik tələbat mallarına olan ehtiyacının qarşılınmasında idxal məhsullarından asılılığın azaldılması və maliyyə sektorunun idxal inflyasiyasından qorunmasında qeyri-neft sektorunun rolu əvəzsizdir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında da qeyri-neft sektoru müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Baxmayaraq ki, son illərdə büdcədə neftdən daxillolmaların həcmi çoxdur, perspektiv üçün dövlət büdcəsinin maliyyə qaynağı iqtisadiyyatın neftdən kənar sektorları hesab edilir. Çünki hər hansı təbii sərvətin gətirdiyi dividendlər sonsuz deyil və bir gün tükənir. Nəticədə büdcə yenidən real sektorun dayanıqlığından asılı olur. Məhz bu səbəblərə görə iqtisadiyyatın diversifikasiyası və bu sektorun inkişaf etdirilməsi Azərbaycan hökuməti tərəfindən prioritet hesab edilir.

Bütün bu sadələşmələrimiz qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatındakı üstün statusunun əhəmiyyətini təsdiq edir.

Azərbaycanda ötən son illərdə qeydə alınan sürətli iqtisadi inkişafda neft sektorunun rolu aparıcı olsa da son illər qeyri-neft sektoru ümumi iqtisadi artımda önə çıxmaqdadır. Rəsmi statistika və makroiqtisadi göstəricilərə əsasən 2003-cü ildə bu sektorun ümumi iqtisadiyyatdakı payı 4,5 milyard manat olduğu halda, 2013-cü ilədək 6,3 dəfə artaraq 28,5 milyard manata çatmışdır. Neft gəlirlərinin iqtisadiyyatın

şaxələndirilməsinə hesablanmış xərclənmə strategiyası özünü doğruldub.

2003-2013-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatının ən çox inkişaf edən sahəsi sənaye sektoru olmuşdur. Belə ki, bu sektorun ümumi iqtisadiyyatdakı xüsusi çəkisi 37 faizdən 50 faizədək artmışdır. Bu, yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması və daha çox son məhsul istehsalını reallaşdırmaq məqsədilə hökumət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər planı sayəsində baş vermişdir. Nəticədə son illər ərzində xüsusilə yüngül sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyəti ciddi şəkildə artmış və daxili bazarlarda xarici istehsal mənşəli məhsulların sıxışdırılması kimi mühüm amillər özünü büruzə vermişdir.

Bu dövr ərzində milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və yerli istehsalın stimullaşdırılması, texnoparkların yaradılması və vergidən 7 il müddətinə azad edilməsi, kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması, yeni istehsal təyinatlı infrastrukturun yaradılması, xarici ticarət siyasətinin genişləndirilməsi və ixracatın artırılması, turizm sektoruna istiqamətlənən dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, bank-maliyyə sisteminin formalaşdırılması, xüsusilə, banklar tərəfindən geniş spektrli kreditləşmə üçün yaranmış mühit sığorta bazarının təşviqi, dövlətin vergi siyasətinin liberallaşdırılması baş verən inkişafın əsas katalizatorları kimi çıxış etmişdir. Sektorların hər birinin ayrı-ayrılıqda və vəhdətdə inkişafı nəzərə çarpmışdır.

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin 2012-ci il üçün ümumi büdcə gəlirləri 26,6 milyard manat, büdcə xərcləri isə 26,7 milyard manat proqnozlaşdırılmışdı. Azərbaycanın Qafqaz dövlətlərinin ümumi büdcə gəlirlərindəki payı 19,9 milyard manat və yaxud 74,8 faiz, ümumi büdcə xərclərindəki payı isə 19,5 milyard manat və yaxud 73 faiz idi.

Yaxın onillikdə ARDNŞ-də yataqların istismar müddətinin azalması ilə əlaqədar neft hasilatı və təchizatı sahəsində problemlərin yaşanması baş verəcəkdir. Bu təbii bir prosesdir. Belə ki, uzun bir əsrlik ekstensiv və intensiv metodlarla hasil edilən yataqlarda hasilatın tükənməsi qaçılmaz olacaqdır.

Məlumatlara görə, ölkədə neft təhvilə hər il 1-2% azalma tempi ilə 2025-ci ildə 6,9 milyon tona qədər azalacaqdır. Bu dövr ərzində ölkə əhalisinin sayı 22% artaraq, hazırkı 9 milyon nəfərdən 2025-ci ildə 11 milyon nəfərə yüksələcəkdir. İqtisadiyyatın

guclənməsi sosial effektləri bir qədər də artıracaq və insanların rifah halı daha da yaxşılaşacaqdır. Əlverişli sosial durum enerji tələblərinin də artması ilə müşayiət ediləcəkdir. Belə bir şəraitdə respublikada hazırda mövcud 1 milyondan çox avtomobil sayı 2025-ci ildə orta hesabla 2 dəfə artaraq 2 milyon olacaqdır. İndi respublikanın hazırkı sırf avtomobil benzininə olan tələbatı 1,1 milyon ton, dizel yanacağına tələb isə 1,2 milyon tondur. Hesablamalara görə, 2025-ci ildə benzin üzrə bu tələbat 80%, dizel yanacağı üzrə 2 dəfə artacaqdır. Bu tələbata uyğun neft emalının 50% artıraraq hazırkı 6 milyon tondan 2025-ci ildə 9 milyon tona qədər yüksəldilməsi lazımdır. 2025-ci ildə isə avtomobil yanacağı üzrə neft emalı defisiti 2,5 milyon tona yüksələcəkdir. Belə vəziyyətdə neft-emalı zavodlarından neft-kimya sənayesinə nafta məhsulunun verilməsi də dayanacaqdır. Belə vəziyyət neft-qaz sektorunun məhsul verimi imkanlarına təsir göstərəcək və proses ÜDM -in artım templərində də əksini tapacaqdır. Bu təsir inkişaf ssenarisində çox şaxəli ola bilər. İlk növbədə ARDNŞ-də neft hasilatının azalması onun kapitaltutumluğunda, valyuta daxilolmalarında əks olunacaq. Buradan da onun ölkədə ki iqtisadi artıma neft sferasındakı təsiri məhdudlaşacaqdır.

Digər tərəfdən bu defisit respublikanın nəqliyyat sektoru əziyyət çəkəcəkdir və o özünün yeni təchizat sisteminin yaradılması zərurəti ilə qarşı-qarşıya qalacaqdır. Əlbəttə ARDNŞ, ÜDM strukturundakı neft itkilərini artan qaz istehsalı ilə dolduracaqdır. Baxmayaraq ki, neft hasilatının enməsi müəyyən qədər qaz hasilatına da təsir göstərəcəkdir. Bu kontekstdə xüsusi bir cəhəti diqqətə gətirmək gərəklidir ki, hazırda qlobal yanacaq-enerji balansında təbii qaz dominantlığı ələ almaqdadır. Dünya daha çox təbii qaz resursları istehlakı dövrünə qədəm qoyub. Bunu bəzən müasir bəşər sivilizasiyasının “Metan epoxası” da adlandırırlar. Vurğulandığı kimi, Azərbaycanın da təbii qaz ehtiyatları çox boyuk potensialıdır. Onun istifadə müddəti ən optimal görüntüdə 100 ildən də çox dövrü əhatə edə bilər. Biz bu resurslardan sosial-iqtisadi dirçəlişin davamlı təminatında daha çox faydalana bilərik.

Bu yaxşı ssenari isə digər bir perspektivi qaynaqlandırır. Belə ki, respublikanın artan qaz potensialına rəğmən müasir iqtisadi reallıqlardan və ekoloji tələblərdən irəli gələrək, ondan daha səmərəli istifadə edilməsi və bu istiqamətdə müvafiq istehsal strukturlarının yaradılması zərurəti ortaya qoyur. Növbəti inkişaf mərhələsi üçün

milli neft strategiyamızın uzaq hədəflərindən irəli gələrək iqtisadiyyatımızın Bütün sferalarında, xüsusən də qaz-enerji tutumlu yeni istehsal sahələrinin açılmasında, güclü qaz texnopolisinin yaradılmasında, qaz kimyası sənayesinin inkişaf etdirilməsində qaz resurslarından daha səmərəliliklə istifadə etməyə nail ola bilərik. Bununla belə, biz ölkə əhalisinə istehlak qazının müvafiq normativlər əsasında pulsuz verilməsini də təmin edə bilərik. Bu gün bu miqyas ildə 2-2,5 milyard m³ təşkil edir. Bizim təbii qaz ehtiyatlarımız isə bu həcmdən 1000 dəfədən də çox dur. Belə olan təqdirdə, təbii qaz resurslarının hər bir ölkə vətəndaşına düşəcək payı daha ünvanlı təmin olunacaqdır. Hesablamalara görə, 2015-ci ildən başlayaraq ölkədə qaz təhvilə həcmi genişlənəcək və 2025-ci ildə indiki dövrə nisbətə 3,5 milyard m³ (30%) artıq olacaqdır.

2017-2023-cü illərdə bu artım 45%-ə bərabər olmaqla, 2020-2021-ci illərdə pik həddə - 16 milyard m³-ə çatacaqdır. Bu o deməkdir ki, yaxın 10-12 ildə respublikanın Yanacaq-enerji balansında hər il orta hesabla 14-15 milyard m³ qaz resursu (*orta hesabla 75:25 təbii və səmt qazı nisbətində*) olacaqdır.

Emal texnologiyasına görə təbii və səmt qazları qarışığının 85-90%-i məişətdə və enerji istehsalında istifadə edilən metan, digər hissəsini isə qaz-kimyasının qiymətli xammalları olan etan, propan və s. komponentlər təşkil edir. Belə həcmdə səmərəli emalı isə istismar müddətini tam başa vurmuş, müasir texnoloji və ekoloji tələblərə cavab verməyən Qaradağ Qaz Emalı Zavodunda təşkil etmək mümkün deyildir. Ona görə də, respublikada müasir texnoloji normalara və təhvil alınan qaz həcmələrinə uyğun, ətraf mühitə zərər vurmayan yeni müasir tipli və ölçülü iri və kiçik istehsal həcmli yeni zavodlar tikilməli və onun qiymətli komponentli məhsulları əsasında qaz-kimya kompleksi yaradılmalıdır.

Ümumiyyətlə, respublikada neft-qaz emalı və neft-kimya sənayesinin yenidən təşkilində ölkənin mövcud və perspektiv karbohidrogen ehtiyatları potensialı dəqiqliklə nəzərə alınmalıdır. Belə ki, respublikada təhvil qazının yalnız 4-5 milyard m³-i emal müəssisəsinə göndərilir. Ona görə də digər qaz həcmələrinin əraziyə gətirilməsi üçün əlavə magistral xətləri olmalı və bu kəmərlər təbii və səmt qazlarını müva-

fiq həcmdə və ayrılıqda qəbul edən qollar üzrə cəkməlidir. İnşa edilən qaz emalı zavodları isə istehsal həcməri genişləndirilə bilən texnoloji sistemdə qurulmalıdır.

Növbəti onillik ərzində respublikada qaz təhvili həcmi 14-15 milyard m³ arası dəyişəcəyinə rəğmən, onun tam emalını həyata keçirmək mümkün olduqda istehlak üçün hər il orta hesabla 12,5-14,5 milyard m³ təmizlənmiş qaz yaranacaqdır. Qalan hissə isə 1,2-1,4 milyon ton etilen-propilen xammalına bərabər olacaqdır ki, bunun da əsasında orta hesabla 1400-1600 min ton/il yüksək və aşağı sıxlıqlı polietilen, 100-150 min ton/il polipropilen və 70-80 min ton/il benzol istehsalını təşkil etmək mümkündür. Bundan başqa ildə 0,5 m³ təbi qaz (*metan*) resursu bazasında orta hesabla 1 milyon ton azot gübrəsi (*karbamid*) buraxılışı və eyni həcmdə resursa istinadən metanol istehsalı da həyata keçirilə bilər. Bütün bu məhsullar yüksək ixrac qabiliyyətli olmaqla ölkə xəzinəsinə hər il milyon ABŞ dollarına bərabər xarici valyutanın daxil olmasını təmin edəcəkdir.

Bütün bu və ya digər məsələlər işlənməsinə çox mühüm zəruri əsaslar olan enerji strategiyasında konseptual baxımdan həllini tapmalıdır. Enerji strategiyası milli iqtisadi və enerji təhlükəsizlikləri prinsiplərindən irəli gələrək, təbii enerji resursları və yanacaq-enerji potensialından səmərəli istifadə, onların ekologizasiyası, ölkənin geosiyasi rolu, dövlətin və enerji resurslarının istehsalçı və istehlakçısı olan təsərrüfat subyektlərinin maraqları, YEK-in perspektivini, respublikanın və regionların iqtisadi inkişafını nəzərə alan normativ-huquqi və maliyyə-iqtisadi mexanizmlər yaradılmaqla işlənilməlidir. Bütün bunlardan irəli gələrək və həmçinin milli enerji mustəqilliyini dolğunlaşdırmaq və enerji təhlükəsizliyini daha təminatlı etmək üçün real bazar iqtisadiyyatı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda uzun müddətləri əhatə edən enerji strategiyasının hazırlanması olduqca zəruri və mühümdür. Bu zərurətlilik YEK-in ölkə iqtisadiyyatındakı əhəmiyyəti, enerji resurslarının xalq təsərrüfatının həyatqabiliyyətli bütün sahələrində aparıcı və həlledici rolu, neft-qaz infrastrukturunun modernləşməsi, ekoloji fonun yaxşılaşdırılması və sosial rifahın daha da yüksəlişi, həmçinin əsaslı dərəcədə də Azərbaycanın artan geostrateji potensialı və dünya enerji bazarlarının qloballaşması tələblərində ifadəsini tapır. Analoji enerji strategiyaları ölkənin modernizasiyası və inkişafı proqramının ayrılmaz hissəsini təşkil edər

rək qardaş Türkiyədə, Rusiyada, Çin Xalq Respublikasında, əlahiddə, 2030-cu ilədək dövrə hesablanmış Ukraynada və digər ölkələrdə yeni quruluşda həyata keçirilməkdədir. Umum Avropa məkanında isə enerji strategiyası 50 ölkənin təmsil olunduğu “Enerji Xartiyasında” birləşir. Enerji strategiyası regional kontekstdə Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrinin də assosiativ maraqlarının özəyində yer almışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, Rusiyanın yanacaq enerji kompleksi öz gücünə görə dünyada 2-ci yeri tutur. Ölkənin gəlirinin 2/3 hissəsi bu kompleksin hesabına əldə olunur. Rusiyada energetika strategiyası ölkənin dirçəlişini təmin edəcək iqtisadi doktrinanın təməlini və özəyini təşkil edir. Belə yanaşma Azərbaycanda da adekvat olmalıdır. Çünki büdcəyə daxilolmaların 50%-dən çoxu bizdə də bu kompleksin üzərinə düşür. İqtisadiyyatımızın mühərriki hələ ki, əsasən neftlə hərəkətə gəlir.

Milli Enerji Strategiyası təbii enerji resurslarının və yanacaq-enerji potensialının ölkənin iqtisadi məkan bütövlüyündə rolunu, onun siyasi, makroiqtisadi, elmi-texniki inkişafına zəmin yaradan əhəmiyyətliliyini nəzərə alaraq konkret dövr üçün məqsəd və vəzifələri olan dövlətin enerji siyasəti sənədi rolunda çıxış edir. Ona görə də, onun hazırlanması istiqamətində dövlət tərəfindən çox mühüm olan kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bütün bunlar üçün isə indidən müəyyən tədbirlərin görülməsi vacib hesab olunur. İlk növbədə, respublika iqtisadiyyatının daha optimal inkişafı və səmərəliliyin artırılması istiqamətində enerji effektivliyi üzrə dövlət proqramları hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Enerji isehlakında genişliklə enerji qənaətcil texnologiyalar, innovasiyalar tətbiq olunmalı, avtomobil təsərrüfatı az enerji məsrəfli sistemdə fəaliyyət göstərməlidir. Bədbin inkişaf ssenarisində 2015-2025-ci illərdə yaranacaq 1,0-2,5 milyon ton neft defisitinin aradan qaldırılması üçün xam neftin, hazır avtomobil yanacaqlarının xaricdən alınması və həmçinin ACG-də olan pay neftinin bir hissəsinin emala yönəldilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Bir məqam da xüsusi ilə qeyd olunmalıdır ki, respublikamızda neft və qaz resursları ilə yanaşı kondensat da çıxarılır. Hazırda ölkə mizin dəniz yataqlarından ildə orta hesabla 400 min ton kondensat hasil olunur. Bu həcmələr mövcud yığılma sistemində digər quyuların nefti ilə qarışdırılaraq sahilə çıxarılır. Dənizdən quruya kondensat nəqli ayrıca olmaqla yalnız Şahdəniz yatağında həyata keçirilir. Bu məhsul

da sahildə ACG nefti ilə Səngəcal terminalında qarışdırılaraq BTC xətti ilə Ceyhana nəql olunur. Göründüyü kimi, bu qiymətli karbohidgen məhsulundan da səmərəli istifadə olunmur. Ona görə də kondensatla bağlı ayrıca nəql sistemləri yaradılmalı və bu resurs hesabına da kimya məhsulu istehsalları təşkil edilməlidir. Ümumiyyətlə, respublikanın mövcud neft emalı və neft-kimya sənayesi müəssisələrində istehsal güclərinin optimallaşdırılması, məhsulların keyfiyyətinin artırılması və assortimentin genişləndirilməsi, aralıq məhsul istehsalından son isehlak tələbli məhsul buraxılışına keçid üçün əsaslı rekonstruksiya işləri aparılmalı və yeni istehsal sahələri tikilib istismara verilməlidir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın iqtisadi potensialının 50 faizdən çoxu regionlarda yerləşdiyindən və ölkədəki əməkqabiliyyətli əhalinin 47 faizi kənd yerlərində və aqrar sahəyə məxsus ərazilərdə cəmləşdiyindən qeyri-neft iqtisadiyyatında əsas ağırlıq nöqtəsi regionların üzərinə düşür. Bu baxımdan regionların iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsi də həmişə gündəmdədir. Unutmaq lazım deyil ki, regionların iqtisadi təhlükəsizliyi bütövlükdə respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyi deməkdir. Regionlar səviyyəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması isə ilk növbədə onların hər birində əhalinin rifahının formalaşmasına kömək edir. Bu baxımdan dövlət başçısı tərəfindən imzalanan fərmanlar artıq öz bəhrəsini verib. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nda (2004-2008-ci illər), «Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı»nda və «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nda, eləcə də qəbul edilmiş digər sənədlərdə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurlu icrası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələni təşkil edib. Bunlar qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, yeni iş yerlərinin və müəssisələrin yaradılmasına, regionlarda kommunal, xidmət və sosial infrastruktur təminatının həcmnin və keyfiyyətinin yüksəlməsinə təkan verib. Eyni zamanda sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşmasında, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının artmasında, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsində və yoxsulluğun azalmasında mühüm rol oynayıb. Məhz regionların sosial-iqtisadi inkişafı, eləcə də yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə məqsədyönlü dövlət proq-

ramlarının qəbul edilməsi və onların uğurlu icrası nəticəsində 2004-cü ilin fevralından indiyədək bir milyon yüz min yeni iş yeri açılıb və onlardan 800 mini daimi iş yeridir. Yeni iş yerlərinin 79,1 faizi regionlarda, 87 faizi qeyri-dövlət sektorunda, mütləq əksəriyyəti isə qeyri-neft sektorunda yaradılıb. Beləliklə, neft gəlirlərinin önəmli hissəsinin bölgələrin inkişafına sərf olunması siyasətinin nəticəsi olaraq ötən 10 il ərzində bu məqsədlə ümumilikdə 27 milyard manata yaxın vəsait ayrılmışdır. Bu dövlət investisiyaları bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı üçün əsas təkan rolunu oynadı.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı ilk növbədə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlıdır. Neft-qaz sektorundan fərqli olaraq burada yaradılan əlavə dəyər daha çox sayda sahibkarlıq subyekti və işçi qüvvəsi hesabına təmin olunur. Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorundakı 470 mindən çox sahibkarlıq subyektində 3 milyondan artıq insan çalışır ki, bu da respublikamızda işsizlik problemlərinin həlli baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2012-ci ildə də sahibkarlığın inkişafı iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən olmuşdur. Ötən il sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi, özəl sektora dövlət dəstəyinin artırılması, sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi və sahibkarlığa əsasız müdaxilələrin aradan qaldırılması istiqamətində işlər davam etdirilmişdir. Sahibkarlığın maliyyə təminatı yaxşılaşmış, güzəştli kreditlərin həcmi artmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafında özəl sektora verilən kreditlər çox böyük rol oynayır. Məhz həmin kreditlərin nəticəsidir ki, son illər ərzində bəzi bölgələrdə ÜDM 3–4 dəfə artıb. Burada Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun ayırdığı kreditlərin də rolu böyükdür. 2012-ci ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına 2419 sahibkarlıq subyektinə, 218 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir ki, bunun da 68 faizi aqrar sektorun, 32 faizi isə sənaye və turizmin inkişafına ayrılmışdır. Verilmiş kreditlərin 83 faizi regionların payına düşmüşdür. Bu kreditlər hesabına 9100-dək yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. 2012-ci ildə yeni texnologiyalara əsaslanan 88 layihəyə 188 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir.

Neft-qaz sənayesi iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə təmasları vardır. Bu təmaslar ilk növbədə yanajaq-enerji resurslarının istehlakında təyinat tapır. Son il ərzində neft-qaz məhsulların sənaye sahələrində istehlakı xeyli məhdudlaşmışdır ki bu da müvafiq

olaraq mövjud proporsianallığı dəyişməsində əks olunmuşdur. Belə hal xüsusən təbii qazın təhizatında daha gərginliyi ilə müşahidə olunmaqdadır. Burada təbii qazın hasilatının aşağı düşməsi faktına baxmayaraq ötən illərə nisbətdə əhali tərəfindən təbii qaz istehlakına olan tələb xeyli artmışdır. Faktiki materialların təhlili göstərir ki, bir sıra sənaye sahələrinin tənəzzülünə baxmayaraq burada enerji daşıyıcılarına tələbat proporsiyası müvafiq miqdarda azalmamışdır.

Respublikada həyata keçirilən neft strategiyası yalnız makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasını əhatə etməməli həm də iqtisadi inkişafı yüksəldən əsas amil çevrilməlidir. Neft sənayesinin inkişaf konsepsiyasına istinad edərək bir sıra ölkələrin təjribəsi göstərir ki, neft gəlirlərinə ünvanlanmış strategiya yalnız makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasını əhatə etməməli və o iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına da yardımçı olmalıdır.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanın neft strategiyasının ölkənin sosial iqtisadi inkişafındakı rolunun kompleks tədqiqi əsasında magistr dissertasiya işində bir sıra nəticə əldə edilir və təkliflər irəli sürülür. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra isə neft-qaz sərvətlərinin xalqa məxsusluğunun tam təmin olunması, onlardan milli dövlət mənafeləri baxımından geniş istifadə üçün real əlverişli şəraitin yaranması neft-qaz sektorunun inkişafına güclü təkan vermişdir. Bu inkişafa, həmçinin yeni geosiyasi situasiyada Azərbaycanın Xəzər sektorunda ötən əsrin son onilliklərində aşkarlanmış nəhəng karbohidrogen yataqlarının beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində işlənməsinin geniş döviyyəyə daxil edilməsi də əsaslı zəmin yaratmışdır. Bütün bu gerçəkliklər fonunda ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin milli neft strategiyası formalaşdırılmışdır. «Əsrin müqaviləsi»ndən start götürən strategiya əsasında çoxsaylı beynəlxalq neft kontraktları bağlanmış, respublikaya miqyaslı investisiya axını ilə hasilat artımı genişləndirilərək yanacaq-enerji ifrastrukturunu təkmilləşdirilmiş, transmilli neft-qaz ixrac boru kəmərləri inşa edilmiş, sosial-iqtisadi inkişafa əlavə stimullar verən dövlət neft fondu yaradılmışdır.

2. Azərbaycan dövləti üçün neft strategiyası:

- İqtisadiyyatın digər sahələrinin yaradılması və inkişafını təmin etmək, gələcəkdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin neft fondundan asılılığını aradan qaldırmaq vasitəsidir.

- Azərbaycan xalqının indiki və gələcək nəsillərinin firavanlığını təmin etmək vasitəsidir.

- Ölkəmizin bu günü və gələcəyi üçün prioritet xarakterli sosial - iqtisadi proqramları reallaşdırma, yeni iş yerləri yaratmaq, bir sözlə, Azərbaycan xalqının rifahını daha da yüksəltmək vasitəsidir.

- Ən başlıcası isə o Azərbaycan dövlətinin suverenliyini, iqtisadi təhlükəsizliyini möhkəmlətmək vasitəsidir.

3. Artıq Respublikamızın neft müqavilələri layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində külli miqdarda iqtisadi dividənlər əldə edilmişdir. Beləki 2013-cü ilin

sonunadək Dövlət Neft Fonduna 81 milyard manatadək vəsait daxil olub ki, bunun da 51,2 milyard manatı yaxud 63,2 faizi artıq xərclənib. Bundan başqa 2006-2013-cü illər ərzində ABƏŞ-in xətti ilə dövlət büdcəsinə 10,1 milyard manat daxil olub. Neft gəlirləri üzrə bu iki mənbədən 2013-cü ilin sonunadək ölkəmizin əldə etdiyi 91 milyard manat vəsaitin 61,3 milyard manatı (67,3 faizi) müxtəlif məqsədlərə sərf edilib.

4. Ölkə üzrə neft hasilatı sənayesində beynəlxalq standartlara cavab verən texnika və texnologiyaların tətbiqindən, həmin sənaye sahəsi əvvəlki illərə nisbətən xeyli inkişaf etdirilmişdir. Lakin ölkə iqtisadiyyatının bir sənaye sahəsində yönəlməklə, iqtisadi inkişafa heç vaxt nail olmaq olmaz. Ən azı ona görə ki bu dünyada heç bir şey daimi olmadığından, neft məhsulu da əvvəl-axır tükənəcəyi nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa bu hal əgər belə davam etdirilsə milli iqtisadiyyatın həmin sahədən asılılığı yaranacaqdır və buda gələcəkdə çox böyük həll olunmayan problemlər ortaya çıxmaqla bilər.

Bunun qarşısını almaq üçün milli iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına diqqət xeyli artırılmalı və neft sektorundan asılılığı azaldılmalıdır. Burada ilk əvvəl neft hasilatından və onun xammal forması kimi ixracından gələn bütün gəlirləri neft sənayesinin digər sahələrinə neft: emalı sahəsinə, neft maşınqayırma sənayesinə və neft sənayesi ilə bağlı olan digər sənaye sahələrinə yönəltməklə daha sonra isə buradan da əldə edilən külli miqdarda pul vəsaitini vaxt itirmədən və planlı şəkildə ölkənin digər qeyri-neft sektoruna istiqamətləndirməklə nail olmaq olar. Məhz belə olan halda milli iqtisadiyyatı tam inkişaf xəttinə çatdırmaq mümkün olur.

5. Neft və qaz gəlirlərinin istifadə strategiyası makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması əsasında aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə etməlidir:

- iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı;
- infrastruktur sahələrin genişmiqyaslı inkişafı;
- yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər sosial problemlərin həlli;

- iqtisadiyyatın intellektual və texnologiya bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması;

- "insan kapitalı"nın inkişafı (yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması (o cümlədən xarici ölkələrdə), kadrların professionallıq səviyyəsinin artırılması);

- ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi;

- azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

6. Neft və qaz gəlirlərindən uzunmüddətli istifadə xüsusi prinsiplərə əsaslanmalıdır. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

-uzunmüddətli dövr üçün neft və qaz gəlirləri hesabına xərclərin proqnozlaşdırılması zamanı dəyişməz real xərclər prinsipi əsas götürülür və bu strategiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində nəzərdə tutulan xərclər üçün illik limit müəyyən edilir;

- neft və qaz gəlirlərindən daxilolmalar zirvə səviyyəsinə çatdıqda onların 25 faizdən az olmayan hissəsi yığıma yönəldilir;

- neft və qaz gəlirlərinin qəbul edilmiş xərcləmə qaydaları neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində dəyişməz qalır və bu zaman dəyişməz real xərclər prinsipi əsasında proqnozlaşdırılan xərclər limitinə riayət olunur;

- ortamüddətli dövr ərzində xərclərin həcmi uzunmüddətli dövr üçün müəyyən edilmiş limitlər nəzərə alınmaqla, qeyri-neft kəsiri (neft sektoru nəzərə alınmadan ölkənin icmal büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında fərq) əsasında müəyyən edilir. Növbəti ilin xərcləri ilə əvvəlki ilin xərcləri arasında kəskin artıb-azalmalar arzuolunmaz hesab edilir və qeyri-neft kəsirinin kəskin dəyişməsinə yol verilmir;

- investisiya yönümlü xərclər hər il üçün tərtib olunan ortamüddətli Dövlət Investisiya Proqramı çərçivəsində həyata keçirilir.

7. Respublikada həyata keçirilən neft strategiyası yalnız makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması üçün əhatə etməli həm də iqtisadi inkişafı yüksəldən əsas amilə çevrilməlidir. Neft sənayesinin inkişaf konsepsiyasına istinad edərək bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, neft gəlirlərinin gəncəvanlanma strategiya yalnız makroiqtisadi sabitliyin

qorunub saxlanmasın qhat etmimli və o iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına da yardımçı olmalıdır.

8. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 28 dekabr tarixli Fərmanı ilə Dövlət Neft Fondunun 2006-cı il büdcəsindən 90 milyon manat Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalının formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Şirkətin investisiya fəaliyyətinin məqsədinə əsasən ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin və digər kommersiya təşkilatlarının nizamnamə kapitalındakı iştirak payını, o cümlədən səhmlərini almaqla müddətli investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi təşkil edir. İnvestisiya şirkətinin fəaliyyətə başlaması nəticəsində ölkəmizdə yeni və qabaqcıl prinsiplərə cavab verən müasir investisiya mexanizminin tətbiqinə start verildi. Fikirmizcə, Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti ölkəmizdə mövcud olan və 10-12 faiz istehsal gücü ilə fəaliyyət göstərən emal sənaye müəssisələrinə investisiya qoyuluşu həyata keçirməklə bu müəssisələrin normal inkişafına nail olmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

1. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli, 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2014.
3. Azərbaycan rəqəmlərdə 2013. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2014
4. Azərbaycan sənayesi 2013. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2014
5. Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997, s.478.
6. Əliyev T.N., Babayev M.T. Neft-qazçıxarma sənayesini müəssisələrinin iqtisadi potensialı. Bakı: Azər nəşr, 2003, 264 s.
7. Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı: Elm, 2000, 257 s
8. E.M.Hacızadə, T.Ə.Paşayev. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri (*monoqrafiya*) Azərbaycan dilində. Bakı. «Elm» 2000. 200 səh.
9. Hacızadə E.M. Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər. Bakı: Elm, 2001, 186 s.
10. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli, Bakı: Elm, 2002. 472 s.
11. Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003, 512 s.
12. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006, 509 s.
13. Mustəqil Azərbaycan - 20. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: “9 №- li kiçik müəssisə” 2011, 640 s.
- 14.

15. Səfərov Q.Ə., Dadaşova K.S. Neft-qaz kompleksində məhsulun keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyi. Bakı: Elm, 2011, 224 s.
16. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной концепции Азербайджана. Баку. 1994.
17. «Экономика нефтяной и газовой промышленности». М.: 1983.
18. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 798 с.
19. Ахинов Г.А., Жильцов Е.Н. Экономика общественного сектора: учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2008, 345 с.
20. Буш Джеймс, Джонстон Даниел. Управление финансами в международной нефтяной компании. М.: ЗАО “Олим-Бизнес”, 2003, 432 с.40.
21. www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi
22. www.mie.gov.az - Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi.
23. www.azerenerji.com - «Azərenerji» ASC.
24. www.socar.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
25. www.azstat.org - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
26. www.oilfund.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
27. www.elshanhajizadeh.com - prof. Elşən Hacızadənin saytı.

РЕЗЮМЕ

Магистерская диссертация состоит из введения, трех глав, выводов и предложений и списка литературы.

В первой главе диссертационной работы описывается история развития нефтедобычи в Азербайджане, обосновывается необходимость и направления привлечения иностранных инвестиций в нефтяной сектор, исследуются международные нефтяные контракты Азербайджана и их важность для экономики страны.

Во второй главе диссертационной работы анализируется динамика нефтяных доходов Азербайджана, оценивается роль нефтяного сектора в социально-экономическом развитии страны, а также исследуется влияние нефтяного сектора на развитие промышленности страны.

В третьей главе работы исследуются перспективные направления развития экономики страны и роль нефтяных доходов в развитии ненефтяного сектора республики.

В конце работы даются научно-обоснованные выводы и предложения по исследуемой теме.

SUMMARY

The master thesis consists of introduction, three chapters, conclusions and offers and the list of references.

In the first chapter of dissertation work the history of development of oil production in Azerbaijan is described, need and the directions of attraction of foreign investments into oil sector locates, the international oil contracts of Azerbaijan and their importance for national economy are investigated.

In the second chapter of dissertation work dynamics of the oil income of Azerbaijan is analyzed, the role of oil sector in social and economic development of the country is estimated, and also influence of oil sector on development of the industry of the country is investigated.

In the third chapter of work the perspective directions of development of the national economy and a role of the oil income in development of non-oil sector of the republic are investigated.

At the end of work scientifically based conclusions and offers on the studied subject are given.